॥ श्रीः ॥

UTTARARĀMACARITAKĀVYA

उत्तररामचरितकाव्यम्

EDITED AND PUBLISHED

By

K. RAMA PISHAROTI, M. A.,

Professor and Head of the Department of Sanskrit,

Annamalai University, Annamalainagar,

Editor of the Sri Mukundamala,

Sringaralilatilaka,

Chandrika etc.

PRINTED AT THE

SRI BALAMANORAMA PRESS,

MYLAPORE, MADRAS.

1934

[*Price Re.* 1/4.

TO

Rajasri K. C. Manavikraman Raja

Eralpad Raja of Calicut.

INTRODUCTION

The contribution that Kerala has made to Sanskrit in the field of pure literature is no less brilliant than her contributions in the realms of religion,[1] philosophy[2] and practical *Śāstras*[3]. We have at least from the eighth century onwards a distinguished array of poets and dramatists. A detailed estimate of their contribution must be reserved for a future occasion. In this array of writers not the least important is the author of the poem, *Uttararāmacaritam*.

---

1. Vide the writer's paper on Religion and Philosophy in Kerala, published in the Indian Historical Quarterly, Vol. IV—No. 4, pp. 702-719.

2. Ibid I; also his paper on The Great Philosophers of Kerala, vide the Indian Historical Quarterly, Vol. V—No. 4, pp. 676-692.

3. Vide the writer's paper on the 'Sastras—Practical and Theoretical, published in the Quarterly Journal of the Mythic Society, Vol. XXI—No. 3.

The author of this excellent poem is unknown. Quite in keeping with the traditions of our scholars, the author does not give us any information about himself. In the absence of such evidence of a positive character, we have naturally to fall back upon indirect evidence, like language and diction, cross references or traditions.

Writing in a language that has been dead for over a thousand years, following the time-honoured conventions in poetic conception and execution and never deviating from the beaten track of metre and poetic conceits, the most that a later-day poet could do was to imitate some classic model. Consequently the utmost that linguistic evidence could give us, is an indication of the school to which the poet belonged, the model—Kālidāsa, or Harṣa, or Bhavabhūti—that he followed. The opportunities that he gets for striking a note of individuality are few and far between and hence normally we do not get much material from a study of this aspect. I personally hold that a discipline into the peculiarities of language and diction and poetic ideas and conceits cannot generally give us any definite

historical material particularly, as regards the post-fifteenth century poets. And this is true in a particularly large measure as regards the present work. The other source of evidence is references to or quotations from the *Kāvya*. But in the present case, this evidence is practically not available, for the majority of the works of Malayali authors are yet to be published. These positive sources of evidence being either absent or useless, we are naturally forced to fall back upon available traditions. These at best are only a doubtful source, and this means that views advanced on this basis are merely tentative and should be treated only as such.

The family tradition communicated to me by the owner of the manuscript from which the text is printed assigns the work to Meppattūr Nārāyaṇa Bhattatiri[1], the well known author of the *Prakriyāsarvasva*, the

1. Vide the writer's paper on Nārāyana Bhaṭtatiri, published in the Mm. Haraprasāda Sastri Commemoration number of the Indian Historical Quarterly, Vol. IX, 1933.

Nārāyaṇīya, the *Mānameyodaya* and a large number of *Prabandhas* of great literary merit. This tradition is supported by the report that the palmyra manuscript bundle from which the work has been copied contains only works belonging to Meppattūr. If we rule out the possibility of the tradition having grown out of this fact, this may be cited as a fairly good argument, especially in these days when great weight is attached to manuscript tradition. We are, however, afraid that in these days, far more importance is being attached to manuscript tradition than actual experience warrants us. And if we argue from the present to the past, I should not personally attach much importance at all to such tradition, if particularly this evidence is to be utilised for historical purposes. All the same there is just a possibility that this work was included in the particular bundle, because there was the tradition ascribing it to Meppattūr.

This work may be held to be the legitimate sequel of the great Mahākāvya *Rāgha-*

viya, ascribed to Rāmapāṇivāda[1] and regarded

1. Rāmapāṇivāda was an outstanding figure in the literary horizon of Samskrit scholarship in Kerala. He figures as a great dramatist, but greater as a poet. He is the author of a number of works, none of which has yet been published . and these are —

A. Rūpakas: i Candrikā—a Vīthi;
ii. Līlāvatī—a Vīthi;
iii. Madanaketucarita—a Prahasana;
iv. Sītārāghavanāṭaka;

B. Kāvyas: v. Visnuvilāsakāvya;
vi. Mukundaśataka;
vii. Śivaśataka;
viii. Rāghavīya (?)

C. Śāstraic: ix Rāsakrīdā
x. Vrttamañjarī;

D. Commentaries: xi Vivarana on the Dhātupātha;
xii. Bālapāṭya on the Rāghaviya;
xiii. Vilāsinī on the Śrīkrsṇa-carita

All these are important works and attest alike to the author's erudition as a scholar and eminence as a poet. From internal evidence contained in the Sītārāghavanāṭaka, the author must have been alive in the years 1756-57, when His Highness Martanda Varma of Travancore conducted his first Murajapam. This information is taken from the paper on Rāmapāṇivāda by Ullur S. P. Iyer. The writer is editing the first of these works in the Bulletin of the Sir Rama Varma Research Institute, Trichur.

as the greatest of the Mahākāvyas[1] written by a Malayali, worthy of being ranked next only to the *Raghuvamśa* or the *Kumārasambhava*. This view obtains some support from the fact that the manuscript found in the Government Oriental Mss. Library, Madras, which has been utilised for collation in this first edition of the poem, calls this work as *Uttararāghavīya*. One objection to this view is available in the work itself: in the opening stanzas is given a summary of the past history of Rāma, which evidently is out of place if it happens to be a continuation by the same poet. This would lead us to the conclusion that the *Uttararāmacarita* was evidently the work of another author. And curiously enough there is another tradition[2] which assigns the *Rāghavīya* to the uncle of Rāmapāṇivāda, called Rāghavapāṇivāda. This would naturally explain the summary given at the opening, but then this cuts at the very root of this view. As a matter of fact, this second view appears to have been

1. This is the opinion of the great poet and critic, Mr. U. S. P. Iyer, as set forth in the paper mentioned above.

2. This tradition is also mentioned in the paper referred to above.

built upon the curious resemblance in the names. In any case this view is less deserving of consideration than the first one, even though it must be stated that there is definitely nothing which would render Rāmapāṇivāda's authorship of the *Kāvya* impossible.

Now according to the tradition we accept, we may assign the work to either Meppattūr or Rāmapāṇivāda (or Rāghavapāṇivāda), and this means that the work may be assigned to the early seventeenth or the middle of the 18th century. As we have already mentioned, the second view commends itself much less to us than the first one; and in the light of the evidence now available we incline to ascribe the work to Meppattūr, particularly because verses 22 (IV Canto) and 98 (V Canto) give an inkling that the author was a Brahmin.

Whoever was the author of the work, Meppattur or Rāmapāṇivāda, the *Uttararāma-carita* satisfies the highest expectations of a genuine *Sahṛdaya*, whether we consider the work from the point of view of *Guṇas* or *Alaṁkāras* or *Rīti* or *Rasa* or from the all-comprehending point of view of *Aucitya* Couched in elegant, simple and graceful

language, his descriptions are straight, his narrations brisk and active, and the noble story moves majestically onwards unmarred by any artificial conceits, literary or poetic. In this respect the poet reaches very near the ideal of Kālidāsa, the prince of Indian bards He makes us forget himself and his craft in the poem. Neither the poet nor his poetry ever attracts our attention: we are lost in the poem itself. This is a very striking achievement, particularly when it is remembered that it is not rarely that the author indulges in *Anuprāsa*. This, then, *as we feel it*, constitutes one of the greatest features of the work, the *subordination of himself and his art to the work of art itself.*

The life of Rāma is too well-known to be gone into here: and we feel we must be satisfied with the statement that the author closely follows Vālmīki in every respect. However we may be excused if we advert to one point regarding the *Rāmāyaṇa viz.*, the source of greatness of the work as revealed by the philosophy of the hero.

In the whole range of Sanskrit Literature no work occupies a more important place than

the *Rāmāyaṇa* of Vālmīki; and this is true, whether we consider it from the point of view of literature or of religion. It is admittedly the *Ādikāvya*, the first *kāvya* ever to be written, and it has been the source of inspiration for all succeeding poets and critics, including Kālidāsa. From the religious point of view, the *Rāmāyaṇa* has been from very ancient times a source of spiritual help and consolation for thousands of Hindus. We here propose to touch upon this spiritual aspect. With the elaboration of the *Avatāra* theory, Śrī Rāma came to be treated as an *Avatāra* of Mahāviṣṇu, the supreme Godhead. This association increased the popularity of the *Rāma* Cult, and the *Rāmāyaṇa* has come to be treated as a semi-sacred book. And the *Rāmāyaṇa* recitals assumed a religious character; and in well-endowed temples and rich families, these became a regular annual feature. The central lesson of the *Rāmāyaṇa* is said to be this: *Always act like Rāma and never like Rāvaṇa.* Here then is set forth the most practical aspect of the study of the *Rāmāyaṇa*, its value as a guide for our everyday actions.

If the Rāmāyaṇa has been a source of spiritual help and guidance for hosts of pious Hindus, the cause of that, it must be admitted, is to be found not so much in the literary quality of the work as in the character of the hero it glorifies. The life that is depicted there is that of the great scion of the Solar race, prince Rāma, son of Daśaratha. Śri Rāma has always stood as the ideal in human conduct. In fact, so high is the ideal pitched that the bare utterance of the name *Rāma, Rāma*, is held to lift one up above the ills of life.

The question may naturally be asked: what exactly is the peculiar characteristic of the hero of the *Rāmāyaṇa* which begot him such a high position and made him an eternal ideal? No doubt various answers can be given and these would differ according to the viewpoints of the exponents.

It is well known that Rāma had a series of sufferings from start to finish. He deliberately chose a life of suffering, although he could easily have suppressed the authors of his sorrow, by his own supreme power supported by the whole of Ayodhyā. In Rāma,

we have a great hero, sacrificing all that was dear to him for a life of suffering against the wishes of his brothers and of his Gurus. This powerful hero, suffering quietly and obediently from choice and not from pressure, has fired the imagination of the teeming millions in India from times immemorial. He is *par excellence* the prince of suffering, particularly when it is remembered that he deliberately chose such a life as being consistent with the high and noble traditions of his family and the teaching of the sacred texts. In this aspect of his life we have a clue to the distinctive trait of his character which made him the ideal that he has been.

Why did he prefer the life of suffering to one of comparative ease and happiness? He is surely no victim of any morbid psychology or imagination, nor is he a victim to sudden impulses or traditional theories. Learned and cultured, staid and sober, he was ever master of himself and his destiny. This choice arose, as we believe, from his deep-rooted conviction in a particular philosophy of life, which our scriptures so assiduously yet silently enjoin upon all their

faithful adherents.

What then is this philosophy? *Tyāga*—self-sacrifice with self-surrender—constitutes the guiding principle in the life and career of Rāma, *Tyāga* in the highest and noblest sense, in due consonance with the family and scriptural traditions and not divorced from moral and ethical considerations. This is the keynote of Rāma's life and character, and this has raised him to the position of the ideal man of action, a *kṣatriya* prince. As a son, as a warrior as a brother, as a husband, as a king—in every aspect of his illustrious and active career, Rāma figures as the greatest practical exponent of this *Tyāga* philosophy.

Following the family traditions, Daśaratha wished to crown Rāma as the *Yuvarāja*. His ministers were consulted and in consonance with their opinion, preparations were made for the consummation of that happy event. Then Mantharā screwed up Kaikeyī and made her demand the coronation of her son Bharata and the banishment of Rāma. Daśaratha was grief-stricken and was completely paralysed. Rāma came to know of that, and unasked he decided to leave for the

forests. There were loud protests from everybody, except Kaikeyi and Mantharā; he was even accused of violating the traditional *Dharma*, but he was determined upon the path of self-surrender to honour the word of his father. It must, indeed, have been a great moral conflict for Rāma, whether he ought to stick to his traditional right and obey the will of the nation and of his elders or whether he ought to sacrifice his all to save the honour of his father? As one who was an ardent adherent of the *Tyāga* philosophy of life, he quietly departed to the forest for fourteen years, accompanied by his faithful brother and devout wife. This choice of the wilds sprang spontaneously from the very centre of his being. There might be differences of opinion regarding the wisdom of his choice, but none regarding its boldness.

This aspect is made very clear in the second superb scene connected with the incident at Citrakūṭa. Bharata followed by the whole court proceeded to Rāma's hermitage and told him that he would have nothing to do with the kingdom, taking his stand on immemorial Dharma. But Rāma was firm

and he declined the kingdom, taking his stand on his father's desire. The subject then at issue was which was stronger, which had greater claim for consideration and acceptance, whether traditional *Dharma* or the wish of the parent. In Bharata we have the exponent of the ultimate authority of *Dharma*, whereas in Rāma we have the exponent of the ultimate authority of the parent. And in the solution of the question, as the sequel showed, *Dharma* has a greater claim upon us, when it conflicts with obedience to the will of the parent. For *Rāma allowed Bharata to rule on his behalf.*

If Rāma was a victim of pure theory, he could easily have accepted the offer of Bharata and returned to the capital with his reputation considerably enhanced. But he did not do so. He believed implicitly in the choice he had made; he stood rooted in the conviction of the *Tyāga* view of life-philosophy, surrendering self for the sake of his father's honour. Daśaratha pledged his kingdom to his wife for help rendered in a field of battle, while Rāma sacrificed his kingdom and all that it stood for, courting

the risks and dangers of the unknown forests for honouring the pledge of his father. Here then he translated his *Tyāga* philosophy into active practical life.

If on this occasion the motive force was the fulfilment of the pledge of his father, on the second occasion it was simply to silence idle gossip. After this momentous return from exile he installed himself on the throne. But he was not long allowed to continue in peace. Gossip reached his ears questioning the morality of his accepting Sīta who had resided in the enemy's camp and of his retaining her as the queen of Ayodhyā. To suppress this loose talk, Rāma made the greatest sacrifice of his life by discarding his pregnant wife, although her innocence had been proved at Laṅkā before the assembled hosts after his crowning victory. Here we have the crowning act of self-surrender, the highest practical exposition of the *Tyāga* view of life.

These two constitute the crucial incidents in the life and career of Rāma, and on both these occasions his action was guided solely by the *Tyāga* view of life. This is true of his

actions on less momentous occasions as well as in his everyday actions. He made it the cardinal principle of his life and it formed the pivot round which his whole life turned He gave up the treasures of this world so that he might lay them by in heaven. Thus *in renunciaiton he realised his ideal of life.*

In later days this glorious path of self-sacrifice marked out by Srī Rāma was followed by equally distinguished heroes. Through *Tyāga*, Siddhārtha realised his quest of truth and became the *Enlightened.* Through *Tyāga* again did Jesus attain the pinnacle of love aud service And at the present day, we have an exponent of the same philosophy in that great apostle of peace, Māhātma Gāndhi.

Tyāga is found here utilised as *pravṛtti-mārga* and not merely as a *nivṛttimārga.* Rāma is the hero who embraced the ideal of *Tyāga* and rigorously translated it into every-day-life of an active character, rendered more active by the acceptance of this philosophy. Here is to be found the main reason why Srī Rāma has come to be looked upon as the ideal of human conduct and in due course as an *Avatār.*

Now it is my pleasant duty to thank those who have actively helped me in bringing out this edition. I express my thanks to M. R. Ry. Rao Bahadur S. E. Runganadhan Avl., M.A., I.E.S., Vice-Chancellor of this University for permitting me to undertake this editing work. For the collation of the manuscript in the Government Oriental Manuscript Library, Madras, I am indebted to my fellow-student and friend M. R Ry. C. Sankararama Sastri, Avl., M.A., B.L., General Editor of the Śrī Balamanorama Series, Mylapore, who has also been responsible for the neat printing and get-up of this book. I am obliged to my colleagues in the Department of Samskrit in this University—M. R. Ry. Veda-Mīmāṁsā Śiromaṇi V. A. Ramaswamy Sastry Avl., M.A., and Pandit Sivaramakrishna Sastri, for several valuable suggestions; and to Pandit Srinivasachari for preparing a part of the Index. This edition, however, would not have seen the light of day but for the generosity of M. R. Ry. Rao Bahadur C. Manavedan Raja Avl., B.A., District Collector, South Arcot, in giving me the manuscript and in financing its publication. Knowing him to be a keen and

critical student of Samskrit, I can easily appreciate his generosity in financing such a publication. That I should have been called upon to edit the work, I take as an appreciation of my humble labours in the elucidation of the Kerala contribution to Samskrit Literature, if not as a matter of personal kindness. The interest that Rao Bahadur Manavedan Raja has taken in this publication is an indication of his scholarship in Samskrit and is quite worthy of the noble scion of that royal house on the West Coast whose kings, themselves great scholars, were ever active patrons of learning from the time of Śri Vikramadeva, the Zamorin of Calicut, towards the close of the 15th and the beginning of the 16th century, than whom a greater discerning critic and patron of letters there never has been in the whole of Kerala. May the descendants of that glorious royal house ever continue to take the same scholarly interest in the advancement of our culture!

Department of Samskrit,
Annamalai University,
Annamalainagar,
28—8—1934.

K. RAMA PISHAROTI.

CONTENTS.

Satrughna's journey in company with the sages, reaching the hermitage of Vālmiki, halt for the night, Sitā's delivery, Satrughna's gladness, arrival at the hermitage of Chyavana (42-60)—Description of Lavana, fight and victory congratulations (61-107.)

CANTO IV.

Birth of children to Rāma's brothers, Rāma's fondling them (1-5)—A Brahmin's loss of child and his blaming Rāma (6-14) Aerial voice referring to a Sūdra's doing of penance and hence the evil in the kingdom, search of Jambūka, and his destruction (15-25)—Rāma's sight of the woods and painful recollections of happiness enjoyed in the company of Sitā there in the past (26-49)—Rāma's desire for convening a sacrifice, Vasishtha coming, preparations for the Asvamedha sacrifice (50-75)—Chandraketu in charge of the sacrificial horse touring round, meeting with Lava, their fight and defeat of Chandraketu, arrival of Vālmiki, pacification (76-94)—Description of the sacrifice, arrival of Vālmiki with the twins and their recital of sage's song of the Rāmāyana (95-104)—Arrival of Vālmiki and the story of Sitā (105-138)—The coming of Sitā and her final disappearance (139-164).

CANTO V.

Later life of Rāma, settlement of the children at various courts, death of the mothers, funeral obsequies (1-11)—Advent of Antaka and the delivery of his message (12 23)—The interlude of sage Durvāsas and the banishment of Lakshmana (24-43)—Coronation of Kusa and Lava, last journey of Rāma accompanied by all, including the arrival of Sugriva, Vibhishana, and Hanumān (44-53)—Rāma's leave-taking and svargārohana (54-111).

॥ श्रीः ॥

उत्तररामचरितकाव्यम् ॥

प्रथमः सर्गः ।

कृताभिषेकोऽथ रघुप्रवीरः
क्षितिं चतुस्सागररत्नकाञ्चीम् ।
शशास धर्मेण निजप्रताप-
प्रकाशिताशेषदिगन्तराळः ॥ १ ॥

निशाचराधीशनिदाघतापं
सुधाशनानामपनेतुकामः ।
नवाम्बुदाभो मिहिरान्वये यः
सहानुजैराविरभूदमेयः ॥ २ ॥[1]

क्रमेण शीतांशुरिवातिरम्यः
प्रपूर्णनिःशेषकलाकलापः ।
निजेन वृत्तेन च यः समस्तं
प्रमोदयामास सतां समाजम् ॥ ३

१. सहानुगैराविरभूदमेयः

अचूचुरद्गूढमुपेत्य कान्ता-
मधीशिता यस्य निशाचराणाम् ।
मन्दाग्रयायी स परं विधातुं
मण्डोदरीमङ्गळसूत्रभङ्गम् ॥ १२ ॥

वित्रस्तचित्तं कपिमुग्रवीर्यं
मित्रस्य पुत्रं शतमन्युसूनोः ।
मित्रं वितेने समुपेत्य वायो-
र्मित्रस्य पुत्रस्य च यः पुरस्तात् ॥ १३ ॥

कक्षान्तनिष्पिष्टनिशाचरेन्द्र-
वक्त्रानिलोद्दीपितविक्रमाग्निः ।
उत्सेकशाली समरे स वाली
यस्यैकबाणेन हृतासुरासीत् ॥ १४ ॥

आलानमात्मोद्यमकुञ्जरस्य
क्ष्वेळायमानं विरहातुराणाम् ।
आलम्बितो यः क्षमया त्रिगाढं
कालं घनानां कथमप्यनैषीत् ॥ १५ ॥

११-२४ श्लोकानां स्थाने इमौ श्लोकौ दृश्येते --

सहोदरीखेदखरादिनाशप्रकोपितेनाशरनायकेन ।
हृतात्मदारो हतवानरेन्द्रो बबन्ध यः सिन्धुवरं गिरीन्द्रैः ॥
हत्वा च नक्तंचरराजमाजौ शुद्धां गृहीत्वा मिथिलेन्द्रपुत्रीम् ।
गत्वा पुरीं भ्रातृभिरत्तमोदैरत्यादृतो यः शुशुभे नितान्तम् ॥

हेलासमुल्लङ्घितवारिधेर्यो
वालानलोद्दीपितवैरिधाम्नः ।
वातात्मजातादशृणोदशेषां
सीताप्रवृत्तिं कपिलोकवीरात् ॥ १६ ॥

बलेन यः कम्पितभूतलेन
वलीमुखानामनुगम्यमानः ।
निर्याय सौमित्रिधनुःसहायः
पर्यष्करोत्स्वेन पयोधिवेलाम् ॥ १७ ॥

उद्दामरोषारुणितेक्षणाय
यस्मै ददौ पद्धतिमुद्धतोऽपि ।
अस्त्रानलालीढतनुः समन्ता-
त्सत्रासभारः सरितामधीशः ॥ १८ ॥

हेतुः प्रशस्तेर्मिहिरान्वयस्य
केतुः समस्ताशरनाशशंसी ।
नेतुर्नदीनामचिरेण मध्ये
सेतुः कृतो येन महीधरौघैः ॥ १९ ॥

असंख्यभल्लूकबलेन साक-
मलंकृते येन सुवेलपादे ।
अचिन्तनीया हि सुरासुरौघै-
रवाप लङ्का सहसैव शङ्काम् ॥ २० ॥

समृद्धधामा भुजभारदर्प-
समुद्धृतेशाननिवासशैलः ।
यदस्त्रवह्नौ शलभत्वमाप
सपुत्रमित्रावरजो दशास्यः ॥ २१ ॥

हित्वाग्रजं यः शरणागतस्य
नित्यं प्रहर्तुः समितौ पुरस्तात् ।
विभीषणस्याङ्घ्रियुगं वितेने
विभूषणं राक्षसलोकशीर्ष्णाम् ॥ २२ ॥

पतिव्रतां पावकपातपूतां
प्रियामुपादाय कृतार्थचेताः ।
सलक्ष्मणो यः समगादयोध्यां
सहैव सुग्रीवविभीषणाद्यैः ॥ २३ ॥

प्रविश्य च स्वां कुलराजधानीं
प्रहर्षवेगाकुलपौरलोकाम् ।
महीयमानो जनताभिरुच्चैः
सहानुजो यः सुसुखं न्यवात्सीत् ॥ २४ ॥

तमेकदा रत्नमये निषण्णं
सिंहासने भानुमिवोदयाद्रौ ।
उपाययुर्द्रष्टुमुदूढमोदा-
स्तपोधनाः कुम्भभवप्रधानाः ॥ २५ ॥

तानागतानागमतत्त्ववेत्ता
यथावदभ्यर्च्य महामुनीन्द्रान् ।
रत्नासनेषूपनिवेश्य भक्त्या
धृताञ्जलिः प्राह रघुप्रवीरः ॥ २६ ॥

पूता गृहा मे भवतामिदानीं
पादारविन्दप्रभवैः परागैः ।
अपाकृतान्यप्यखिलानि पुण्यै-
रपाङ्गगङ्गासलिलैरघानि ॥ २७ ॥

नन्वस्मदीयेन चिरार्जितेन
पुण्येन नूनं समुपागमो वः ।
[1]तथापि पृच्छाम्यहमत्र हेतु-
माचार एष ह्यवनीपतीनाम् ॥ २८ ॥

एवं वदन्तं विनयावनम्रं
रामं तमूचुर्मुदिता मुनीन्द्राः ।
श्मश्रुप्रभादन्तुरितैर्दिगन्तं
दन्तांशुपुञ्जैरभिरञ्जयन्तः ॥ २९ ॥

[2]अस्माकमत्रागमनस्य हेतुः
पुण्यं चिरोपार्जितमेव नूनम् ।

१. अथापि

२. अस्माकमत्रागमनेऽस्य हेतुः

तत्त्वस्मदीयं न तु युष्मदीय-
माास्तां विभो ते विनयप्रवादः ॥ ३० ॥

श्रुत्वा हतारिं प्रतिलब्धकान्तं
क्लृप्ताभिषेकं नगरे वसन्तम् ।
विलोकितुं त्वां कुतुकातिरेका
त्समागताः स्मः सुकृतप्रणुन्नाः ॥ ३१ ॥

उद्वेलकौतूहललोलचित्तै-
रुद्गीयमानं दिवि सिद्धसंघैः ।
अस्माभिराकर्णितमाजिवृत्त-
मत्याहितं तत्सकलं यथावत् ॥ ३२ ॥

कैलासमुद्धृत्य[1] कुलाचलेन्द्र
कालारिलीलासदनं करेण ।
अहीनबाहाविभवः सहेलं
चकार यः कन्दुककेलिमुच्चैः ॥ ३३ ॥

आदाय पाणौ निशितां कृपाणी-
माच्छिन्दतः स्वानि मुदा शिरांसि ।
वीराभिषेकं विततान यस्य
हर्षाश्रुपूरैरमृतांशुमौलिः ॥ ३४ ॥

---

१. कैलासमुत्क्षिप्य

[1]न्यक्कृत्य नारीति वरं प्रदातु-
मभ्युद्यताया जगदेकमातुः ।
यो मानशाली न पदे ववन्दे
चन्द्रार्धचूडामणिवल्लभायाः ॥ ३५ ॥

श्रोत्रावकाशं सहसैव याते
जैत्रे यदीये पटहप्रणादे ।
आर्तो भृशं किं न चकार भीत्या
सौत्रामणः सोऽपि मदावळेन्द्रः ॥ ३६ ॥

[2]विधूननेषु स्फुरितस्फुलिङ्गां
विलोकयन् यस्य करे कृपाणीम् ।
मुक्त्वा धृतिं संयति कातरात्मा
मृत्युः प्रपेदे किल मृत्युभीतिम् ॥ ३७ ॥

पराजितः प्रौढबलैः पलादैः
पलायने चाप्यपटुर्गृहीतः ।
सुराधिपो यस्य सुदीनचेता-
श्चिराय कारानिलये न्यवात्सीत् ॥ ३८ ॥

१. ३५ श्लोकस्थानेऽयं श्लोकः पठ्यते—

उद्धृत्य यो नन्दनमध्यदेशादुत्सेकशाली सुरपादपौघान् ।
पुरंदरे पश्यति निश्चलाक्षे पुरं स्वकीयं तरसा निनाय ॥

२. आलोकयन्यस्य करे कृपाणीमाधूननाविष्कृतविस्फुलिङ्गाम् ।

वोढा सुराणां नियमेन हव्यं
गूढं द्विजैर्दत्तमसौ दुरात्मा ।
इत्यग्निरारूढरुषा निरुद्धो
मध्येजलं येन मदोत्कटेन ॥ ३९ ॥

निदाघवेलासु निरस्य मानं
दिवानिशं दीनमनाश्चिराय ।
उद्वान्तपीयूषकणैः कराग्रै-
रुद्वर्तनं यस्य चकार चन्द्रः ॥ ४० ॥

स रावणः सर्वजगत्प्रमाथी
सपुत्रमित्रानुजसैनिकौघः ।
उदारकीर्तेस्तव लीलयैव
नीतः कथामात्रमहो विचित्रम् ॥ ४१ ॥

अशान्तचित्तेषु शितैः शरैस्ते
निशाचरौघेषु निषूदितेषु ।
विशालमोदैर्मुहुरस्मदाद्यै-
रशङ्कमद्य क्रतवः क्रियन्ते ॥ ४२ ॥

१. दृढं

२. अधिकोऽयं श्लोकः—

पराजयं ते हृदि शङ्कमाना वयं वृथा हन्त गता विषादम् ।
बाहाबलज्ञा अपि ते विमोहात्स्नेहः सदा पश्यति खल्वपायम् ॥

पलादशङ्कां परिहृत्य दूरात्
कलाकलापेषु कृतादरेण ।
बलारिणा हन्त चिरेण दृष्टः
पुलोमजायाः प्रणयप्रकोपः ॥ ४३ ॥

आलोकमात्रेऽपि विरक्तचित्ता
येषाममर्यः पिशिताशनानाम् ।
तानेव देवत्वमितानिदानीं
मानं विहायाभिसरन्ति चित्रम् ॥ ४४ ॥

स्वैरावगाहेषु सुराङ्गनाना-
मैरावणस्यापि विलीयमानैः ।
सिन्दूरचूर्णैररुणायमाना
मन्दाकिनी भाति चिरात्पुरेव ॥ ४५ ॥

अलं बहूक्त्या तव कीर्तिपूरै-
रलंकृता वीर जगत्त्रयीयम् ।
प्रगायितो वाग्विभवैरनेकै-
र्गुणो महीयानणुतामुपैति ॥ ४६ ॥

इत्थं प्रशंसत्सु मुनीश्वरेषु
प्रत्यग्रकौतूहलतोऽनुयुक्तात् ।
निःशेषतो राक्षसवंशवृत्तं
शुश्राव रामः कलशीकुमारात् ॥ ४७ ॥

१. अयं श्लोको नोपलभ्यते ।

अथानुगृह्यार्ककुलावतंस-
मापृच्छ्य सर्वेऽपि मुनिप्रवीराः ।
निजानि जग्मुर्मुदिताः पदानि
गुणानमुष्यानुपदं गृणन्तः ॥ ४८ ॥

वेलाविलङ्घिप्रणयैः सगर्भ्यैः
पौलस्त्यसुग्रीवमुखैश्च साकम् ।
आलोलचेताः कुतुकेन कंचित्
कालं निनायाथ रघुप्रवीरः ॥ ४९ ॥

विभीषणे वानरपुङ्गवे च
तथैव सोदर्यजने मनस्वी ।
धर्मार्थकामेष्विव तुल्यरागो
घर्मांशुवंशाभरणं बभूव ॥ ५० ॥

रक्षःकपीन्द्रेषु यथाग्रजन्मा
सलक्ष्मणः प्रेमरसं बभार ।
तथैव तेषु प्रणयप्रबन्धं
सहानुजन्मा भरतश्चकार ॥ ५१ ॥

रक्षोवराणां च हरीश्वराणां
तत्कर्म नित्यं समनुस्मरन्ती ।
अक्षाममोदं विदधे सपर्यां
दक्षा स्वयं मैथिलराजपुत्री ॥ ५२ ॥

सा वानराणां च निशाचराणां
तथा नराणां परिषद्विमिश्रा ।
आमोददात्री नितरां विरेजे
नानाप्रसूनग्रथितेव माला ॥ ५३ ॥

अत्यादृतानां वसतामशेषै-
रित्थं कपीनां च निशाचराणाम् ।
अज्ञातकालावयवो गतोऽभू-
दर्धक्षणेनोपमितोऽर्धमासः ॥ ५४ ॥

ततः कदाचित्कपिराक्षसेन्द्रा-
वाहूय रामो विनयावनम्रौ ।
अनुस्मरन्नापदि तत्कृताना-
मनुत्तमात्मा वचनं बभाषे ॥ ५५ ॥

सुखे जनानां सुलभाः सहाया
दुःखे पुनस्ते[1] नितरां दुरापाः ।
चूतं भजन्ते विहगा वसन्ते
शरद्यमुं कोऽपि[2] च नोपयाति ॥ ५६ ॥

मुष्णाति यो मोहमसौ गुरुः स्यात्
पुष्णाति यः प्रेम स[3] वै वयस्यः ।
बिभर्ति यः कार्यधुरां स मन्त्री
विपद्गतं रक्षति यः स बन्धुः ॥ ५७ ॥

१. पुनर्दुर्लभमेव मित्रम् २. के पुनराद्रियन्ते ३. सखा स एव ।

अतो युवामेव गुरुर्वयस्यो
मन्त्री च बन्धुश्च ममात्र नूनम् ।
तथाविधाभ्यां रहितो युवाभ्या-
मेकः कथं राज्यधुरां वहामि ॥ ५८ ॥

तथापि गन्तव्यमितो भवद्भ्यां
प्रजा निजा यत्परिपालनीयाः ।
सीदन्ति ता नूतनदुःखभाजो
नूनं युवाभ्यां सुचिरं वियुक्ताः ॥ ५९ ॥

इत्थं प्रियालापमयैश्च रत्नै-
र्[1]भ्यर्च्य तावाकरसंभवैश्च ।
सामात्यभृत्यौ सबलौ [2]नमन्तौ
प्रेमाकुलात्मा विससर्ज रामः ॥ ६० ॥

[3]अथाञ्जनेयं विहितप्रणाम-
मालोकयन् भक्तिभरानताङ्गम् ।
धिया दयाविक्लवयोपगूह्य
जगाद वाचं जगदेकनेता ॥ ६१ ॥

१ रानर्न्वे २. महान्तौ

३ स वायुसूनुं विहितप्रणाममियासुमन्यैः सह वानरौघैः ।
धिया दयाविक्लबयोपगूह्य नयाम्बुधिर्वाचमुवाच रामः ॥

भयावहानि द्विषतां बहूनि
पयोनिधेर्लङ्घनपूर्वकाणि ।
क्रियान्तराण्यप्रतिमप्रभाव
त्वया कृतान्यस्मदपेक्षयैव ॥ ६२ ॥

प्राज्यं धनं राज्यमशेषमेत-
दात्मानमेताननुजान्मदीयान् ।
अप्यर्पयित्वा तव नैव संप्र-
त्यपाकृता स्यादधमर्णता मे ॥ ६३ ॥

उदीरयन्नित्थमुदारचेता
गळान्निजान्निन्दितचन्द्रभासम् ।
विमुच्य हारं हरिपुङ्गवस्य
बबन्ध कण्ठे स्वयमात्मदोर्भ्याम् ॥ ६४ ॥

महाकपीन्द्रः स तु हारयष्टिं
वहन् पिनद्धां रघुपुङ्गवेन ।
निलिम्पवापीपरिभासुरस्य
निनिन्द लक्ष्मीं तुहिनाचलस्य ॥ ६५ ॥

प्रदक्षिणीकृत्य रघुप्रवीरं
प्रणम्य भूयोऽपि पदे तदीये ।
प्रमोदशोकाकुलितान्तरङ्गं
प्रभञ्जनापत्यमथ प्रतस्थे ॥ ६६ ॥

यातेषु तेष्वप्रतिमप्रभावो
नीतिप्रयोगे निपुणैरमात्यैः ।
चेतोऽनुकूलैरनुजैश्च सार्कं
सीतासहायः सुसुखं न्यवात्सीत् ॥ ६७ ॥

अशेषभूपानधरीचकार
दशास्यमाथेन स केवलेन ।
सतजयत्यन्यमृगान्मृगेन्द्रा
गन्धद्विपोन्मर्दनकर्मणैव ॥ ६८ ॥

पापे[1] रतिः कर्मणि शर्महन्त्री
तापत्रयी[2] वाऽप्यभवत्प्रजानाम् ।
शोकावहं यत्तदभून्न किंचि-
ल्लोकोत्तरे शास्तरि रामचन्द्रे ॥ ६९ ॥

विनिश्चितार्थोऽपि चकार मन्त्रं
विपक्षशून्योऽपि बभार दण्डम् ।
विमुक्तसंगोऽप्यभजत्त्रिवर्गं
विशिष्टधाम्नामिति कोऽपि पन्थाः ॥ '१०

१. श्लोकोऽयमधिको दृश्यते—
परार्घनानाभरणाभिरामाः परस्परप्रीतियुजो नितान्तम् ।
सुरोपमाना सह वल्लभाभिः सुरोपमाना मनुजास्तदाऽऽसन ॥

२. तापत्रयोद्भूतिरपि प्रजानाम्

रत्नाकरालङ्करणां धरित्रीं
सुतां च तस्याः सुकृतैकलभ्याम् ।
उभे विशुद्धे विधिवद्विधिज्ञो
[1]बुभोज चासौ बुभुजे च धीमान् ॥ ७१ ॥

आलोच्य कार्याण्यखिलानि नित्य-
माप्तैः समं मन्त्रिभिरादिनार्धम् ।
अर्धे व्यतीते दिवसस्य पश्चा-
दन्तःपुरं केवलमध्युवास ॥ ७२ ॥

कृत्वा स्वकृत्यानि दि[2]नान्त्ययामे
सत्रा सखीभिः [3]सकलं कृशाङ्गी ।
विश्वाभिरामं रमणं विलासै-
र्विश्वंभरायास्तनया सिषेवे ॥ ७३ ॥

द्यूतेन बिम्बोष्ठसुधापणेन
चूतायुधोन्मेषकरैश्च गीतैः ।
चेतोहरैश्चैव कथाविशेषै-
रेतौ विनोदोत्सवमन्वभूताम् ॥ ७४ ॥

१. विभज्य कालं बुभुजे जितात्मा
२. दिनादियामे
३. समलंकृताङ्गी

प्रसारयन् केलिविधां कलाभिः[1]
प्रसाधयन्नाभरणैः कदापि ।
प्रसञ्जयन् वाग्भिरथो कदाचित्
प्रमोदशाली प्रियया स रेमे ॥ ७५ ॥

पर्यायतः कामरसोपभोगे
पर्युत्सुकं द्रष्टुमिवर्तुलोकः ।
उपाजगामाधिपतिं रघूणा-
मुपायनीकृत्य निजां विभूतिम् ॥ ७६ ॥

अथाग्रतः साधु सहायकृत्यं
विधातुकामः सुहृदः स्मरस्य ।
पदं प्रथीयान् पथिकाङ्गनानां
परः कृतान्तो निदधे वसन्तः ॥ ७७ ॥

पुष्पायुधस्याभिमतं वयस्यं
पुष्पंधयौघैरुपगीयमानम् ।
प्रत्युद्ययुः स्वागतवादिनस्तं
प्रत्यग्रमोदाः परपुष्टसंघाः ॥ ७८ ॥

अशोकशाखी सुतरां तदासी-
दशेषलोकैरभिनन्दनीयः ।

१. प्रसाधयन्नाभरणैः कदाचित्प्रसारयन् केशभरं कदाचित् ।
प्रहासयन्वाग्भिरहो कदाचित्प्रमोदशाली प्रियया स रेमे ॥

यदेष लेभे सुकृतैकलभ्यं
पदाभिघातं पुरसुन्दरीणाम् ॥ ७९ ॥

कुटीरभूतादभिनिःसरन्तः
पाटीरशैलात् पवमानपोताः ।
अगाढरागानपि जन्तुलोका-
नसोढकान्ताविरहान्वितेनुः ॥ ८० ॥

किरन् परागोत्करभस्मधूळिं
जपन् द्विरेफस्वनसिद्धमन्त्रम्[1] ।
अपाकरोन्मानमहाग्रहेन्द्रं[2]
मनस्विनीनां मधुमन्त्रवादी ॥ ८१ ॥

गात्रं दधन्नेत्रमनोभिरामं
धात्रीसुतारागरसैकपात्रम् ।
जैत्रं महास्त्रं मदनस्य राम-
श्चैत्रं पवित्रं व्यतनोद्विहारैः ॥ ८२ ॥

वसन्तमुच्चैरिति मानयन्तं
वसन्तमाकर्ण्य रुषेव तूर्णम् ।
ग्रीष्मः प्रपेदे ककुदं रघूणा-
मूष्मोद्धता नान्यरतिं सहन्ते ॥ ८३ ॥

---

१ द्विरेफारवसिद्धमन्त्रम्

२. मानमहाग्रहार्तिं

स्वरावसादं च रसावसादं
कुहूमुखानां च महीरुहाणाम् ।
मुहुर्वितन्वन्ववृधे स घर्मो
महारिपुर्मारशरातुराणाम् ॥ ८४

सान्द्रानुलेपाधिकशीतलेषु
कान्ताकुचान्तेषु निलीनगात्रैः ।
आज्ञाकरैः कामिभिरङ्गयोने-
र्नाज्ञायि तापः शुचिकालजन्मा ॥ ८५ ॥

मृणालमालावलयाभिरामाः
प्रवालकेळीशयने शयानाः ।
मनोहराभिः सह वल्लभाभिः
दिनानि निन्युर्मुदिता युवानः ॥ ८६ ॥

साकूतमासाद्य निशामुखेषु
सायन्तनस्नानविशेषरम्याम् ।
आश्यानवक्षोजयुगान्तराला-
माश्लिष्य कान्तां मुदमाप रामः ॥ ८७ ॥

प्रियावियोगेऽपकृतं पुरा य-
न्मया तदंहः प्रतिमार्जनीयम् ।
वदन्निवीव स्तनितापदेशात्
पयोदकालस्तमथाससाद ॥ ८८ ॥

मोघाभिमानाः प्रमदा वितन्व-
न्मेघारवैः पूरितदिग्विभागैः ।
नृत्तोपदेष्टा शितिकण्ठयूनां
वृद्धिं ययौ वारिमुचामनेहा ॥ ८९ ॥

प्रवातवेगात् पतिता विरेजे
प्रसूनपाळी नवमल्लिकानाम् ।
पदे पदे प्रोषितकामिनीभि-
र्मनोभवस्येव कृता सपर्या ॥ ९० ॥

सौरभ्यवाही नवकेतकीना-
मारब्धजृम्भान्विदधत्कदम्बान् ।
मारज्वराग्निं ज्वलयन् जजृम्भे
पौरस्त्यवातः पथिकाङ्गनानाम् ॥ ९१ ॥

विद्वेषपात्रं नयनस्य योऽभू-
द्विश्लेषदुःखे जनकात्मजायाः ।
सन्धुक्षयामास स एव कालः
संतोषमन्तर्दशकन्धरारेः ॥ ९२ ॥

आकर्णयन्वारिमुचां निनाद-
मालोकयन् केलिमयूरनृत्तम् ।
आश्लिष्टपार्श्वः प्रियया तमुच्चै-
रामोदशाली समयं निनाय ॥ ९३ ॥

मनो हरन्ती मुखपद्मकान्त्या
मरालनादैर्मधुरं वदन्ती ।
शशिप्रभासुन्दरमन्दहासा
शरत्प्रपेदेऽथ रघुप्रवीरम् ॥ ९४ ॥

प्रसादवत्यः पुलिनानि किंचित्
प्रकाशयन्त्यो जघनोपमानि ।
प्रमोददात्र्यः सरितो जनानां
प्रवृद्धभावाः प्रमदा इवासन् ॥ ९५ ॥

अजस्रवृष्ट्या समये घनाना-
मतिव्ययाभावसमार्जिताभिः ।
चकोरपालीजठराग्निशान्तिं
चकार चन्द्रो घनचन्द्रिकाभिः ॥ ९६ ॥

अत्युत्सुकैर्मत्तगजेन्द्रगण्डं
हित्वोपयातैरलिभिः परीतः ।
सद्यः प्रपेदे हरिदन्तराणि
सप्तच्छदानां सुमनःसुगन्धः ॥ ९७ ॥

छेदं बिसानां निजचञ्चुकोट्या
मोदेन यच्छन्वदने प्रियायाः ।
प्रेमाकुलः कामिजनं मरालः
कामव्यवस्थां स्मरयांचकार ॥ ९८ ॥

आतन्वतश्चूतशरापदानं
सीतासमेतस्य दशाननारेः ।
परं प्रमोदं हृदये वितेनुः
शरन्निशाश्चन्द्रमरीचिगौराः ॥ ९९ ॥

रामं तमेवं सुसुखं वसन्तं
सीमन्तभूषामणिमुर्वरायाः ।
सामन्तभूतो मदनस्य राज्ञो
हेमन्तनामा समयः प्रपेदे ॥ १०० ॥

हिमोपरोधेन समाकुलानां
निमीलितानां सरसीरुहाणाम् ।
मिथ्यैव जातो दलनप्रयासो
मध्याह्नकालेऽपि सहस्रभानोः ॥ १०१ ॥

मालासु मुक्ताफलगुम्फितासु
लीलासु नीलोत्पलकर्णिकासु ।
मालेयलेपे च रुचिं जहार
प्रालेयकालः प्रमदाजनानाम् ॥ १०२ ॥

नीहारजाड्यं व्यनुदन्नराणां
स्वाहासखेनाप्यनिवारणीयम् ।
अनुक्षणोद्यन्नवयौवनानां
घनस्तनोष्मा तरुणीजनानाम् ॥ १०३ ॥

सीतापरिष्वङ्गपरो रघूणां
नेता निकामं हिमयामिनीषु ।
केलीविशेषैरकरोदशेषै-
र्नालीकबाणं परिपूर्णकामम् ॥ १०४ ॥

तुषारकालः समुपेत्य पूर्वं
प्रकाशयत्येष ममापि लक्ष्मीम् ।
इतीव रोषेण रघुप्रवीर-
मृतुः प्रपेदे शिशिरस्त्वरावान् ॥ १०५ ॥

प्रवर्तमानासु निशासु तासु
प्रवृद्धमाना विततिर्वधूनाम् ।
उरोजकुम्भान्तरगं प्रियाङ्गं
दृढीचकारेव भुजालताभ्याम् ॥ १०६ ॥

विधिप्रदिष्टं यदभूत्पुरैव
निशामुखे संक्रमणं कृशानौ ।
तत्साधु मेने शिशिरक्षपासु
क्षरत्तुषारासु सहस्रभानुः ॥ १०७ ॥

सर्वेऽपि लोकाः शिशिरक्षपासु
शीतार्दिता यं शरणं व्रजन्ति ।
तस्यापि देवस्य हुताशनस्य
स्वाहाकुचोष्मैव गतिर्बभूव ॥ १०८ ॥

संतोषशाली निवसन्नितान्त-
मन्तःपुरान्तर्भवनोदरेषु ।
संभोगभेदैः समयं तमुच्चैः
संभावयामास रघुप्रवीरः ॥ १०९ ॥

ऋतूनुपेतानुचितोपभोगैः
कृतार्थयन्नित्थमुदात्तचेताः ।
प्रजाः प्रमादेन विनाऽभिरक्षन्
प्रमोदशाली स चिराय रेजे ॥ ११० ॥

आनन्ददात्री नितरां नृपेन्दो-
रथाभवन्मैथिलराजपुत्री ।
आबिभ्रती कांचिदनन्यतुल्या-
मलंकृतिं दौहृदनामधेयाम् ॥ १११ ॥

आपाण्डुतां गण्डतले निविष्टा-
मालोक्य मात्सर्यमिवोद्वहन्ती ।
आसाद्य तस्याः कुचचूचुकाग्र-
मानीलता सत्वरमाललम्बे ॥ ११२ ॥

आपन्नसत्वामतिपेलवाङ्गी-
मापेदुषोरायतलोचनां ताम् ।
मोदस्य सादस्य च तुल्यकाल-
मल्पेतरोऽविप्रतिषेध आसीत् ॥ ११३ ॥

निश्वासवातग्लपिताधरोष्ठं
निद्रानिमीलन्नयनारविन्दम् ।
निध्याय वक्त्रं शरपाण्डु तस्या-
स्तृप्तिं प्रपेदे न पतिः प्रजानाम् ॥ ११४ ॥

उत्सङ्गमारोप्य मुदा कदाचि-
दत्युत्सुकात्मा दयितः प्रियां ताम् ।
सरोरुहाताम्रकरेण मृद्न-
न्नुरोरुहाग्रं शनकैरवादीत् ॥ ११५ ॥

दुरापवस्तुष्वभिलाषबन्धो[1]
निरादरोऽप्येषु समाहृतेषु ।
स्वभाव इत्यत्र हि गर्भिणीनां
वरोरु जाने न स दुस्त्यजोऽयम् ॥ ११६ ॥

किमर्थमेतन्ननु गूहसि त्वं
सुखप्रदं सुन्दरगात्रि पुंसाम् ।
तदर्पणौत्सुक्यविकस्वरोऽद्य
स्मिताननं पश्यतु रामचन्द्रः ॥ ११७ ॥

मुग्धे मम ब्रूहि विमुच्य शङ्कां
यद्दोहदं[2] तत् प्रतिपूरयामि ।
तन्वङ्गि मा माऽनमयाननेन्दुं
नन्वस्मि रामो दयितस्तवाहम् ॥ ११८ ॥

१. ११६-११७ श्लोकौ न स्त २. यद्दोहदं

यद्यस्ति ते कौतुकमाहरिष्ये
जित्वा सुधामप्यखिलामरौघम् ।
किं वल्लभे दुर्लभमस्ति दासे
रामे स्थितेऽस्मिन्नपरानपेक्षे ॥ ११९ ॥

प्राणेश्वरस्येति निशम्य वाणी-
मेणेक्षणा स्रस्तमरन्दवेणी[1] ।
आलोलचेताः कुतुकेन गाढ-
मालिङ्ग्य वाचं मधुरां बभाषे ॥ १२० ॥

द्रष्टुं विभो कौतुकमस्ति चित्ते
दृष्टानि पूर्वं मुनिपुङ्गवानाम् ।
सुस्निग्धनानामृगमण्डलानि
तान्येव भूयोऽपि तपोवनानि ॥ १२१ ॥

स्नातुं च पुण्ये सलिले द्युनद्याः
श्रोतुं च वाक्यानि तपस्विनीनाम् ।
दातुं च रत्नान्यृषिकन्यकाभ्य-
श्चेतो ममात्युत्सुकतां प्रयाति ॥ १२२ ॥

ता होमपात्र्यो जितहैमपात्र्य-
स्ताः पर्णशाला जितचन्द्रशालाः ।
ते ते तदानीमनुभूतपूर्वाः
के के पदार्था न हृदि स्फुरन्ति[2] ॥ १२३ ॥

1. स्रस्तमरन्दवाणी 2. न मे हन्त हृदि स्फुरन्ति

आकाङ्क्षितं पूरयितुं तदेत-
देहि प्रसादं दशकन्धरारे ।
हित्वा भवन्तं हृदयैकबन्धुं
कस्यैतदन्यस्य निवेदनीयम् ॥ १२४ ॥

इति जनकतनूजां कौतुकाव्याहरन्तीं
रघुपतिरभिचुम्बन् पाण्डरे गण्डमूले ।
हृदयनिहितमेतद्वाञ्छितं वल्लभे ते
करगतमिति विद्धीत्याह कारुण्यशाली ॥ १२५ ॥

कान्तामेवमुदीरयन् कुतुकिनीं कान्तारसंदर्शने
कान्तं तद्वदनेन्दुबिम्बमसकृत् पश्यन्ननल्पादरम् ।
सन्तानोभयमङ्गलं रघुपतिः स्वेनैव संचिन्तयन्
संतोषस्य समुन्नतस्य परमां कोटिं समारूढवान् ॥
॥ १२६ ॥

इति [1]उत्तररामचरितकाव्ये प्रथमः सर्गः ॥

1. उत्तरराघवीये काव्ये

द्वितीयः सर्गः ।

अथ दाशरथिः कदाचन
प्रथितश्रीः सहितः सुहृज्जनैः ।
समलंकृतवान्महोन्नतं
मददन्तावलवैरिविष्टरम् ॥ १ ॥

स्फुरता मुहुरात्मनस्तदा
विपदं वामभुजेन सूचिताम् ।
अनुचिन्त्य हृदा रघूत्तमः
क्षणमासीद् व्यथितान्तरिन्द्रियः ॥ २ ॥

तदनु प्रहितो बुभुत्सुना
निजवृत्तं जनवादसंश्रयम् ।
प्रणिधिः समुपेत्य राघवं
प्रवणात्मा प्रणनाम दूरतः ॥ ३ ॥

तमुपागतमन्तिके दृशा
स्वयमाहूय विसृज्य चेतरान् ।
कुतुकादवदद्यथाश्रुतं
कथयेति स्मितशीतलां गिरम् ॥ ४ ॥

१. अभिपत्य सभामलंकृतं मणिसिंहासनमात्मनाऽकरोत्

स च मौलिनिवेशिताञ्जलि-
गदितुं दीनमनाः प्रचक्रमे ।
वचनात्पुरतो निवेदय-
न्वदनेनैव महत्प्रियेतरत् ॥ ५ ॥

श्रृणु देव जगत्त्रयीपते
वचनं लोकमुखान्मया श्रुतम् ।
प्रियमप्रियमप्यशेषतः
कथनीयं हि चरैर्यथाश्रुतम् ॥ ६ ॥

अनुजीविभिरर्थलोलुपै-
रथवा प्रेमविभिन्नचेतनैः ।
अनिवेदितकार्यदूषणा-
दवनीपादपयान्ति संपदः ॥ ७ ॥

दलनं बलिनो हरीशितु-
र्जलधौ सेतुनिबन्धनं तथा ।
ससुतानुजसैनिकस्य त-
द्दशकण्ठस्य च कण्ठकृन्तनम् ॥ ८ ॥

अमरैरपि दुष्कराणि या-
न्यपराण्यप्रतिमप्रभाव ते ।

---

१. अधिकोऽयं श्लोकः पठ्यते—
उपपन्नमिदं न चैतदित्युभयं साधु विचिन्त्य ये नराः ।
प्रवदन्ति न ते महीतले सुलभाः सन्त्यपरे सहस्रशः ॥

अपदानशतानि तानि ता-
न्यभिनन्दन्त्यधिकं महाजनाः ॥ ९ ॥

उषिता रजनीचरालये
चिरमुर्वीतनया विजानता ।
[1]अधुना परिभुज्यते त्वये-
त्यपवादोऽपि जनैरुदीर्यते ॥ १० ॥

[2]परमार्थविवेकमूढधीः
परनिन्दैकरतो दिवानिशम् ।
परमम्बुजयोनिना कृतः
परितापाय सतां हि दुर्जनः ॥ ११ ॥

गरलादपि दुःसहामिमां
गिरमाकर्णयतस्तदाननात् ।
सहसा हृदि जानकीपते-
रपतत्कोऽपि विषादपावकः ॥ १२ ॥

श्वसितैरतिमात्रमायतै-
र्निपतन्त्या नयनाम्बुधारया ।
स्खलता वचनेन च [3]व्यथा-
मथ निह्नोतुमभूदनीश्वरः ॥ १३ ॥

---

१. अधुना सह भुज्यते त्वयेत्यपवादोऽपि विजृम्भते महान् ॥
२. अयं श्लोकः १४-१५ श्लोकयोर्मध्ये पठ्यते ३. व्यथां हृदि

विनियुज्य[1] विषण्णमानसं
विनतं द्वारिचरं विदूनधीः ।
क्षणमास्त विवर्णमाननं
वदनं वामकरेण धारयन् ।। १४ ।।

अनुचिन्त्य[2] तथाविधां प्रिया-
मपवादं च तथाविधं श्रुतम् ।
अभिषङ्गभरेण मूढधी-
रतिकष्टामनुभूतवान्दशाम् ।। १५ ।।

अतिघोरविषादवह्निना
क्वथमानादथ तस्य मानसात् ।
उपरि प्रसृता इवानना-
दगलन् काश्चन विह्वला गिरः ।। १६ ।।

अयि मैथिलि जीवितेश्वरि
प्रियरामे वचनीयमीदृशम् ।
श्रुतिगोचरतामुपागतं
शतधा कृन्तति मे हृदन्तरम् ।। १७ ।।

१. अथ तं विनियुज्य विक्लवं

२. १४-१५ श्लोकयोर्मध्ये परमार्थेति श्लोकः पठ्यते

क्व च मैथिलि ते गुणोन्नतिः
क्व च कौलीनमिदं त्वदाश्रयम् ।
हृदि चिन्तयतो मुहुर्मम
प्रतिभात्येतदनन्वितं द्वयम् ॥ १८ ॥

दशकण्ठपुरे चिरस्थितिं
तव निन्दन्ति किलाधिकं जनाः ।
दहने पतनं तु तादृशं
न[1] हि शंसन्ति पुनर्मनागपि ॥ १९ ॥

विपिने विपिने मुनीश्वरै-
र्मुनिपत्नीभिरपि प्रसादतः ।
विहिताः कथमाशिषोऽपि ता-
स्तव कान्ते विपरीततां गताः ॥ २० ॥

अतिकोमलमङ्गनागुण-
प्रथमोदाहरणं वपुस्तव ।
मधुरस्मितभूषणं प्रिये
कथमासीद्वचनीयभाजनम् ॥ २१ ॥

नगरी सुहृदः कुलं बलं
सहजा राज्यमशेषसंपदः ।
बहुभिः किमिहानुकीर्तितै-
स्त्वदधीनं बत जीवितं च मे ॥ २२ ॥

---

१. न तु

जननी परिपालने सखी
निपुणा केलिषु वल्लभा रहः ।
भवती परिचारिका गृहे
मम का नाम न वामलोचने॥ २३ ॥

[१]जनवादभयेन जानकी-
मनवद्यां कथमुत्सृजाम्यहम् ।
अपवादकथामलीमसं
कुलमर्कस्य करोमि वा कथम् ॥ २४ ।

[२]वनवाससखि त्वया विना
वद कल्याणि निवर्ततां कथम् ।
अयमापरिणीतिवासरा-
दपरालोकपराङ्मुखो जनः ॥ २५ ॥

क्षणमेकमपि त्वदाननं
क्षणदानेकरतं दृशोर्मम ।
अविलोकितुमक्षमः सहे
कथमत्यन्तवियोगवेदनाम् ॥ २६ ॥

कथमद्य परित्यजाम्यहं
कमलान्तर्दलकोमलाङ्गिकाम् ।
धृतनूतनदोहृदां प्रिया-
मवकारुण्यमरण्यगह्वरे ॥ २७ ॥

१. जनवादभिया परं प्रियां २. २५-३० श्लोका न सन्ति

श्लथकौतुकबन्धनोऽभवत्
  पुलकैर्यः करपीडने पुरा ।
कथमद्य करः स एव ता-
  मपहातुं विपिने मम क्षमः ॥ २८ ॥

दलितं हरकार्मुकं वृथा
  हरिराजोऽपि वृथा विहिंसितः ।
जलधिश्च विलङ्घितो वृथा
  निहतः सोऽपि वृथा दशाननः ॥ २९ ॥

तपनात्मज वीर मारुते
  धृतसौहार्द सखे विभीषण ।
विफलत्वमुपागतो महा-
  न्विधिशक्त्या भवतामपि श्रमः ॥ ३० ॥

इति विह्वलचेतसं शुचा
  विलपन्तं गलदश्रुलोचनम् ।
स्वयमेत्य धृतिः शनैः शनैः
  स्थिरचित्तं विततान राघवम् ॥ ३१ ॥

अथ साधु विचिन्त्य नीतिमा-
  नितिकर्तव्यमुदात्तमानसः ।
नयने परिमृज्य साश्रुणी
  शनकैर्द्वाःस्थमिदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३२ ॥

त्वरितं समुपेत्य मद्गिरा
भरतं सानुजमानयान्तिकम् ।
इति सोऽपि तथाकरोदथ
त्वरया तेऽपि सभामुपाययुः ॥ ३३ ॥

अवलोकयतां व्यथाभरा-
दयथापूर्वमुखेन्दुमग्रजम् ।
अपतत्सहसाऽनुजन्मना-
मतिकष्टा हृदि काऽपि वेदना ॥ ३४ ॥

सहजान्विहिताञ्जलीनथो
महता शोकभरेण दीनधीः ।
इदमाह वचो रघूत्तमो
मृदुघोरं व्यवसायसंयुतम् ॥ ३५ ॥

शृणुतावहिताः सहोदरा
वचनं मे वचनीयभागिनः ।
प्रतिकूलमिदं तथाऽपि च
प्रतिवाक्यं न विधेयमन्तरा ॥ ३६ ॥

सह बन्धुजनेन सङ्गरे
विहिताघे दशकन्धरे हते ।
रजनीचरनिष्कुटोदरा-
दुपयातां अविचार्य चेतसा ॥ ३७ ॥

परवेश्मनि दुर्जनावृते
चिरवासादपवादशङ्कया ।
अपि जीवितसंमितां प्रिया-
मवनीजां न गृहीतवानहम् ॥ ३८ ॥

परुषोक्तितिरस्कृतामथो
पतितामात्मनि हव्यवाहनः ।
अवलम्ब्य करेण दत्तवा-
न्मम हस्ते जनको यथा पुरा ॥ ३९ ॥

इति शुद्धचरित्रभूषणा-
मनुरक्तामवनीसुतामहम् ।
परिगृह्य पुरीमुपागतो
विदितं लक्ष्मण तत्त्वयाऽखिलम् ॥ ४० ॥

अधुना विधिविपरीत्यतः
परिशुद्धामपि जानकीं प्रति ।
वदनेषु[1] जनस्य दुःश्रवः
परिवादः किल वर्तते महान् ॥ ४१ ॥

मनुवंशभुवां महीभुजा-
मधुना कीर्तितुषारदीधितिः ।
अपवादविधुंतुदानने
पतितः कष्टमसावपर्वणि ॥ ४२ ॥

---

१. वदनेषु मुहुः पुरौकसामपवादः —

यश एव विभूषणं नृणां
सविशेषं तदिदं महीभुजाम् ।
अपवादहतामतः प्रिया-
मनवद्यामपि संत्यजाम्यहम् ॥ ४३ ॥

अपहन्तुमकीर्तिमुत्थिता-
मपि युष्माननुजाननुव्रतान् ।
अधुनैव परित्यजाम्यहं
मिथिलाधीशसुतां तु किं पुनः ॥ ४४ ॥

निहतः समरे स रावणो
न हि सीतापरिभोगवाञ्छया ।
अवमानविमुक्तये परं
परिहार्यः स[1] तु यत्नतो नृपैः ॥ ४५ ॥

इति लोकभयेन जानकीं
प्रति रूक्षाभिनिवेशमग्रजम् ।
अनुजन्मसु नैव कोऽप्यभू-
दनुरोद्धुं च निरोद्धुमीश्वरः ॥ ४६ ॥

अथ लक्ष्मणमन्तिके स्थितं
पृथगेवं रघुनायकोऽब्रवीत् ।
शृणु वत्स गिरं ममाधुना
कुरु चाह्नाय विमुक्तसंशयम् ॥ ४७ ॥

---

१. स हि

गुण एव तु दोषकारणं
　वचनस्यात्मगतं तु केवलम् ।
बहुलेषु विहङ्गमेष्वहो
　शुक एवात्र निबध्यते जनैः ॥ ४८ ॥

अनुभूतमरण्यगह्वरे
　व्यसनं सर्वमपि त्वयैव तत् ।
पुनरप्यतिदुःसहे विधौ
　विनियुक्तोऽसि मया विजानता ॥ ४९ ॥

अपदिश्य वनावलोकनं
　रथमारोप्य विदेहनन्दिनीम् ।
अपवाह्य पुरादितो द्रुतं
　नय गङ्गातटतापसाश्रमम् ॥ ५० ॥

जनकानवमो मुनिः स्थितिं
　कुरुते तत्र दयापयोनिधिः ।
सहितो बहुभिस्तपोधनैः
　स हि वल्मीकभवो महायशाः ॥ ५१ ॥

उटजे पुनरस्य जानकी-
　मिदमावेद्य मदाज्ञया कृतम् ।
अपहाय रथेन सत्वरं
　पुरमभ्येहि कृतं विचिन्तया ॥ ५२ ॥

१. ४८–४९ श्लोकौ न स्तः

इति लक्ष्मणमाश्रवं ततो
विनियुज्याकुलचेतसं शुचा ।
भवनं प्रविवेश राघवः
सदसस्तेऽपि ययुः सहोदराः ॥ ५३ ॥

अथ पूर्वजवाक्ययन्त्रितो
रथमानाय्य सुमन्त्रचोदितम् ।
मिथिलाधिपनन्दनागृहं
व्यथितात्मा प्रविवेश लक्ष्मणः ॥ ५४ ॥

विहिताञ्जलिरब्रवीच्च ता-
मह्मार्यस्य गिरा तपोवनम् ।
भवतीमिह नेतुमागतो
रथमारोह तदाशु मा चिरम् ॥ ५५ ॥

प्रियकृन्मम जीवितेश्वरो
नियमेनेति ननन्द सा तदा ।
न विवेद सुधारसं गतं
विधिशक्त्याऽत्मनि कालकूटताम् ॥ ५६ ॥

अवकर्ण्य[1] चिरादपेक्षितं
मनसा जीवितनाथशासनम् ।
प्रमदाकुलिताखिलेन्द्रिया
गमनायाशु ततान चेतनाम् ॥ ५७ ॥

१. अनुवर्ण्य चिरादपेक्षितुं

[1]मणिबन्धमिदं विभूषणं
मृदु चीनांशुकमेतदायतम् ।
इति तत्तदसौ करेऽकरो-
न्मुनिकन्याजनमाननोत्सुका ॥ ५८ ॥

इति चाकथयत्सखीजनं
वनमालोकयितुं तपोभृताम् ।
चिरसंस्तवकौतुकाकुला
वृजिनापायकरं व्रजाम्यहम् ॥ ५९ ॥

अभिवाद्य वने तपोधनान्
मुनिदारानपि [2]सान्द्रमानसान् ।
अचिरादिह पञ्चषैर्दिनैः
पुनरप्यागमनं करोम्यहम् ॥ ६० ॥

मुरलामाणकन्दुकादिकं
ललितं यन्मम केलिसाधनम् ।
तदिदं भवतीषु सौहृदा-
दखिलं सांप्रतमर्पितं मया ॥ ६१ ॥

कलहंसि चकोरि शारिके
कलसंलापिनि कोकिलाङ्गने ।
पुनरागमनाय वः सखी
वनभूमिं प्रति याति जानकी ॥ ६२ ॥

---

१. मणिनद्धमिदं २. चार्द्रमानसान्

इति काननदर्शनोत्सुका
मुहुरापृच्छ्य मुदा सखीजनम् ।
दिननाथकुलाधिदैवता-
न्यपि नत्वा रथमारुरोह सा ॥ ६३ ॥

अथ तामनु लक्ष्मणो वशी
रथमारुह्य सुमन्त्रसारथिः ।
त्वरितं निरगात्पुरोदरा-
त्परितापस्तिमितेन चेतसा ॥ ६४ ॥

प्रतिकूलवहः समीरणः
प्रतिपन्नस्फुरितं च दक्षिणम् ।
नयनं बहुशो मृगीदृशः
कथयामास विपत्तिमागताम् ॥ ६५ ॥

अहितावहमग्रतस्तदा
मुहुरालोक्य निमित्तमाकुला ।
सुतरां विममर्श चेतसा
सुमनीषा स्वयमेव जानकी ॥ ६६ ॥

समुपस्थितसाधुसङ्गमे
समये संप्रति मङ्गलोचिते ।
किमहो बत वक्ति विप्रियं
मम वामेतरमेतदीक्षणम् ॥ ६७ ॥

जनकस्य किमागता विप-
ज्जननीनां मम किंन्वशोभनम् ।
अथवा जठराश्रितस्य मे
कुलबीजस्य किमप्यमङ्गलम् ॥ ६८ ॥

अखिलं तदचिन्तनीयम-
प्यनुमन्ये मनुवंशदेवताः ।
दयिताय रघूत्तमाय मे
भवतु स्वस्ति सहानुजन्मने ॥ ६९ ॥

इति तत्तदपायशङ्कया
कलयन्तीं मनसापि दीनधीः ।
अटवीगमनोद्भवेन सा
कुतुकेनाऽचकृषेऽबला बलात् ॥ ७० ॥

स च शोकमुदात्तमानसः
पिदधे धैर्यभरेण लक्ष्मणः ।
जलराशिरिवात्मनो जलै-
र्ज्वलयन्तं बडवामुखानलम् ॥ ७१ ॥

रथवेगविशीर्णवर्त्मना-
मथ तेषां व्रजतामुपाययौ ।
अचिरादिव नेत्रपेयता-
मघहन्त्री सुरलोकवाहिनी ॥ ७२ ॥

अतिदुःसहमात्मना तदा
करणीयं परवानुपस्थितम् ।
दुरितं तदनुस्मरन्मुहुः
करुणात्मा प्ररुरोद लक्ष्मणः ॥ ७३ ॥

गतसत्त्वमिवाकुलं शुचा
गलदश्रुस्नपिताननाम्बुजम् ।
अयथापुरविक्रियं बला-
दमुमालोक्य जगाद जानकी ॥ ७४ ॥

समये समुपस्थितोदये
किमिदानीं तव तापकारणम् ।
अवलोक्य तवेदृशीं दशा-
मपदे मे गलतीव मानसम् ॥ ७५ ॥

विरहेण किमग्रजन्मनो
विगतच्छायमिदं तवाननम् ।
यदि तेन समानवेदना
ननु तस्यास्मि सधर्मचारिणी ॥ ७६ ॥

अधुनैव विलङ्घ्य जाह्नवी-
मभिवाद्याशु वने महामुनीन् ।
अभिपत्य मया समं पुरी-
मनुभुङ्क्ष्वाग्रजदर्शनोत्सवम् ॥ ७७ ॥

त्यज शोकमकारणोदितं
भज धैर्यं सहजं महामते ।
अपयाति धृतिस्तवापि चे-
दबलाया मम हन्त का गतिः ॥ ७८ ॥

इति तामृजुमानसां मुहुः
कथयन्तीं रघुनायकानुजः ।
व्यथया न च किञ्चिदूचिवा-
ननघामप्रतिपत्तिमूढधीः ॥ ७९ ॥

समुपेत्य ततः सुरापगा-
तटभूमिं तरुषण्डमण्डिताम् ।
अवरोप्य विदेहजां रथा-
दतिदीनोऽवततार च स्वयम् ॥ ८० ॥

महतीमथ नावमादरात्
गुहनाम्नो निजभर्तुराज्ञया ।
मृदुलास्तरणासनाश्रितां
समुपस्थाप्य ननाम नाविकः ॥ ८१ ॥

स रथं सुरनिम्नगातटे
समवस्थाप्य सुमन्त्रमानतम् ।
अधिरोप्य पुरः प्रजावती-
मथ नावं स्वयमारुरोह सः ॥ ८२ ॥

गलता नलिनेक्षणोदरा-
न्मकरन्दद्रवबाष्पवारिणा ।
जलपक्षिरवैश्च जाह्नवी
प्ररुरोदेव विचिन्त्य जानकीम् ॥ ८३ ॥

अतिलङ्घ्य[1] ततः सुरापगा-
मपरं तीरमुपेत्य लक्ष्मणः ।
घटिताञ्जलिरुद्यतोऽपि सन्
परुषं नैव शशाक भाषितुम् ॥ ८४ ॥

अतिविह्वलितोऽथ चिन्तया
धृतिमालम्ब्य कथंचिदात्मवान् ।
अपि दुर्वचमार्यशासनं
गलदस्रो गदितुं प्रचक्रमे ॥ ८५ ॥

प्रथमं दुरितोपभोगिना-
ममुमार्ये त्वमवेहि लक्ष्मणम् ।
यदसावहमीदृशे विधौ
विनियुक्तः सहजेन तादृशा ॥ ८६ ॥

परवानहमग्रजन्मना
परिणेत्रा तव देवि सन्ततम्
विदितं ननु तत्वतस्त्वया
सकलं तत्कथनीयमत्र किम् ॥ ८७ ॥

१. जवेन जाह्नवीं

तदहं गुरुवाक्ययन्त्रित-
स्तव कर्तुं सुमहत्प्रियेतरत् ।
अधुनैव समुद्यतोऽस्मि मा
मयि रोषं पतिदेवते कृथाः ॥ ८८ ॥

विलपन्निति रामसोदरो
विपुलातङ्कविलोलचित्तया ।
जगदे मिथिलेन्द्रकन्यया
कुचमध्यार्पितपाणिपद्मया ॥ ८९ ॥

अभिधेहि विमुञ्च भीरुता-
मयि वत्साखिलमार्यशासनम् ।
इदमर्धनिवेदितं त्वया
हृदयं मे दहतीव सांप्रतम् ॥ ९० ॥

मनुवंशधरस्य तादृशो
मयि पश्यामि न रोषकारणम् ।
अथवा कुटिलस्य वेधसो
गहना केन विमृग्यते गतिः ॥ ९१ ॥

इति तामतिसाध्वसाकुलां
प्रवदन्तीं प्रणिपत्य जानकीम् ।
इदमाह रघूत्तमानुजो
वचनं बाष्पझराकुलाक्षरम् ॥ ९२ ॥

रजनीचरराजमन्दिरे
चिरवासेन दुरात्मनां मुखे ।
भवतीमधिकृत्य जृम्भते
परिवादः किल सांप्रतं महान् ॥ ९३ ॥

उपधार्य तमग्रजन्मना
चरनेत्रेण नियोजितोऽस्म्यहम् ।
अपहातुमितस्तपोवने
भवतीं दौर्हृद[1]पूरणच्छलात् ॥ ९४ ॥

अनले पतितामयोनिजा-
मपि जानन् भवतीमनागसम् ।
जनवादभयेन केवलं
जननाथो निरवासयत्पुरात् ॥ ९५ ॥

अनुचिन्त्य हतां दशामिमां
न च रोषं रघुनायकेऽकृथाः ;
स्वकृतं हि जनेन भुज्यते
सुकृतं वा विपरीतमेव वा ॥ ९६ ॥

अवलोकय वृक्षवाटिका-
मविदूरे वरुणात्मजन्मनः ।
श्वशुरानवमस्य ते मुनेः
शिशिराभोगमिदं तपोवनम् ॥ ९७ ॥

---

१. दोहदपूरण

विहितस्थितिरत्र राघवं
हृदि कृत्वा पतिमेकमीश्वरम् ।
निरता नियमे समाहिता
नय कालं नरपालनन्दने ॥ ९८ ॥

विरसामिति तेन भाषितां
विषतुल्यामुपयुज्य भारतीम् ।
विषयातिविलङ्घिनीं गिरां
विकृतिं कामपि मैथिली ययौ ॥ ९९ ॥

अभिषङ्गनिपीतचेतना
विवशा विश्लथभूषणांशुका ।
निपपात विकीर्णमूर्धजा
भुवि वाताभिहतेव वल्लरी ॥ १०० ॥

न विवेद विदेहकन्यका
क्षणमात्रं हृदि दुर्दशां निजाम् ।
सुहृदेव हि दुःसहव्यथे
परिमोहो विपदागमे नृणाम् ॥ १०१ ॥

अथताममरापगाहृतै-
रतिशीतैर्नलिनीदलादिभिः ।
अपनीतविमोहविक्रियां-
मकरोदाकुलधीः स लक्ष्मणः ॥ १०२ ॥

शतकोटिगुणव्यथां मृते-
रथ संज्ञां शनकैरवाप्य सा[1] ।
विललाप नरेन्द्रनन्दना
स्वयमुत्थाय निषेदुषी क्षितौ ॥ १०३ ॥

अतिशोकसमाकुलापि सा
विलपन्ती रघुनाथवल्लभा ।
अवलम्ब्य धृतिं मनस्विनी
कथमप्येवमुवाच लक्ष्मणम् ॥ १०४ ॥

कुरु शासनमग्रजन्मनः
परवांस्त्वं विदितो न किं मया ।
अपि भर्तुरकीर्तिकारिणीं
त्यज मां वत्स विधातृवञ्चिताम् ॥ १०५

अभिपत्य पुरीं ममेदृशीं
गिरमावेदय चाग्रजन्मने ।
अपि घोरमनिष्टमाचर-
न्नभिनन्द्यो हि पतिः सतीजनैः ॥ १०६ ।

किमु युक्तमिदं महीपते
परिशुद्धेत्यपि जानता दृढम् ।
यदहं भवता निराकृता
जनवादश्रवणेन केवलम् ॥ १०७ ॥

---

१. रथ लब्ध्वा नचिरेण चेतनाम्

अयि नाथ तथापि मानसं
त्वयि रोषाकुलितं न जायते ।
अनुचिन्त्य दशामिमां पुन-
र्मम मय्येव सरोषमन्तरम् ॥ १०८ ॥

गतजन्मनि नूनमार्जितं
दुरितं तन्ननु भुज्यते मया ।
परजन्मसुखाय सांप्रतं
प्रयतिष्ये तदहं समाहिता ॥ १०९ ॥

जननीरभिधेहि चादरा-
दविशेषेण ममेदृशीं[1] गिरम् ।
अपि मां वरविप्रवासिता-
मवगच्छन्त्वपकल्मषामिमाम् ॥ ११० ॥

इदमप्यपरं निवेद्यतां
सुतवीर्यस्य ममोदरे सतः ।
समये समये समाहिताः
समनुध्यायत चेतसा शिवम् ॥ १११ ॥

अयशस्तु[2] तदाप्रभृत्यहो
पुनरद्यापि तवात्र मत्कृते ।
न तु शर्म च येन केन वा
व्यसनेनैव हतं गतं वयः ॥ ११२ ॥

१. मयोदितं वचः २. ११२–११३ श्लोकौ न स्तः

तरसा पुरमेत्य मन्दिरं
पुनरावेद्य सहोदरैः समम् ।
कुशली भव मामनुस्मरन्
वशवर्ती रघुनाथचेतसः ॥ ११३ ॥

इति तां मृदुदारुणं शुचा
प्रवदन्तीं प्रणिपत्य लक्ष्मणः ।
तरितुं सरितं सनाविक-
स्तरणिं साश्रुजलोऽधिरूढवान् ॥ ११४ ॥

न[1] चिरं निजदेवरे ततो
नयनागोचरतामुपागते ।
करिणीमिव कूटपालक-
स्तरुणीं तां विरहज्वरोऽविशत् ॥ ११५ ॥

अरुदत् कुररीव कातरा
न्यपतद्भूमितले विमूढधीः ।
अतिदुःसहवेदनाकुला
क्षितिपृष्ठे मुहुरप्यचे (वे) ष्टत ॥ ११६ ॥

मिलदञ्जनबाष्पधोरणी-
परिषेकाविलपीवरस्तनी ।
विललाप विसंष्ठुलाक्षरं
विनिहत्योरसि पाणिना मुहुः ॥ ११७ ॥

---

१. अथ राघवसोदरे क्षणात्

किमिहाचरितं मया विधे
   सुमहत्पातकमाधिकारणम् ।
अतिदुस्सहवेदनोदया
   सततं येन दशाऽनुभूयते ॥ ११८ ॥

दयितेन सती वियोजिता
   नियतं कापि मया भवान्तरे ।
मनुजाधिपतिः स मां प्रिया-
   मनवद्यां कथमन्यथा त्यजेत् ॥ ११९ ॥

अबलामपकल्मषामिह
   त्यजतो मामृजुभाववञ्चिताम् ।
क्व गता तव साधुशीलता
   करुणा वा रघुनाथ सांप्रतम् ॥ १२० ॥

त्यज काननसीम्नि जानकी-
   मिति वाणी वदनात्तवोद्गता ।
नियतं मम भाग्यदोषतो
   विषधारा विधुमण्डलादिव ॥ १२१ ॥

रघुनाथकुटुम्बिनीति या[1]
   बहुमानैकपदं तपोभृताम् ।
अभवं चिरमद्य सैव हा
   कथमन्या निवसामि कानने ॥ १२२ ॥

---

१. रघुराज

व्यसृजद्भवतीं महीपतिः
स हि कस्मात्सहधर्मचारिणीम् ।
इति पृच्छति तापसीजने
प्रतिदेयं किमिहोत्तरं मया ॥ १२३ ॥

दुरितानुभवाय केवलं
विधिरेनां मम निर्ममे तनुम् ।
अनया न किमन्यदुःसहे-
ष्वनुभूतं न च दृश्यतेऽवधिः ॥ १२४ ॥

पतिता सुरनिम्नगाजले
परिहास्यामि हतं नु जीवितम् ।
इदमप्युचितं न सांप्रतं
जठरे यन्मम वंशकन्दली ॥ १२५ ॥

तरुणाम्बुदकोमलच्छवे
चरणाम्भोरुहमेव ते पते ।
शरणं मम यत्र कुत्र वा
जनुषि स्यात् करुणापयोनिधे ॥ १२६ ॥

मरणं वरमद्य मे तनो-
र्भरणेनास्ति किमेतदेव मे ।

---

१. इदमप्यमितं न सांप्रतं जठरे यत्कुलकन्दलिश्रितौ
२. १२६–१२७ श्लोकौ न स्तः

स्मरणं जनुर...मस्ति चे-
  द्रमणः स्यादरुणान्वयः प्रभुः ॥ १२७ ॥
अवलोक्य सुदुःसहव्यथां
  विलपन्तीमिति जानकीं शुचा ।
अरुदन्नपहाय धीरतां
  स्रुतकारुण्यमरण्यदेवताः ॥ १२८ ॥
अथ तत्र विलोक्य जानकीं
  मुनिबाला वनदेवतोपमाम् ।
तरसा गुरवे न्यवेदयन्
  करुणात्मा स च तामुपासदत् ॥ १२९ ॥
अवलोक्य मुनिं पुरःस्थितं
  नवकारुण्यतरङ्गितेक्षणम् ।
रुदती परितापविह्वला
  पदयोस्तस्य ननाम जानकी ॥ १३० ॥
चतुरन्तमहीभरक्षमं
  पतितुल्यं तनयं त्वमाप्नुहि ।
इति तामनुगृह्य सान्त्वय-
  न्मुदितात्मा मुनिरेवमब्रवीत् ॥ १३१ ॥
अयि मैथिलि रामवल्लभे
  विदिता त्वं पतिदेवता मया ।

---

१. (जनुरन्यदस्ति चेत्) ?

अपवादभयेन राघवो
भवतीमत्यजदुत्तमाङ्गने[1] ॥ १३२ ॥
तपसा विदितं मयाऽखिलं
तदिदं चेतसि मान्यथा कृथाः ।
न हि कीर्तिविपर्ययं नृपा
विषहन्ते मनुवंशसंभवाः ॥ १३३ ॥
निवसात्र तपोवने सुखं
निबिडानोकहवारितातपे ।
विषयान्तरसंस्थितं पितु-
र्नगरं विद्धि मदीयमाश्रमम् ॥ १३४ ॥
जननीभिरिवार्द्रमानसै-
र्मुनिदारैरिह साधु सङ्गता ।
अनिशं मधुरैः कथान्तरै-
रनघे शोकमपाकरिष्यसि ॥ १३५ ॥
कुसुमाहरणादि तन्वतीं
कुलकन्याभिरिहाश्रमान्तिके ।
बलिकर्मसु नित्यसादरां
बलवन्नाभिभवेन्मनोरुजा ॥ १३६ ॥
इति तत्तदुदीर्य जानकीं
मृदु नीत्वा निजमाश्रमं मुनिः ।

---

१. उत्तमां वने

अनुनीतिविशारदो मुदा
मुनिदारानिति वाचमूचिवान् ॥ १३७ ॥

दुहिता जनकस्य भूपतेः
सुहृदः पंक्तिरथस्य मे स्नुषा ।
दयिता रघुपुङ्गवस्य या
बहु सीतेति मयाऽभिनन्द्यते ॥ १३८ ॥

इयमेव हि सा यशस्विनी
मृदुलाङ्गी पतिदेवता वधूः ।
नवदौहृदखेदिनी सदा
परिपाल्या भवतीभिरादरात् ॥ १३९ ॥

वरुणाङ्गभुवा महर्षिणा
करुणातुन्दिलचेतसेति सा ।
अवनीतनया समर्पिता
मुनिपत्नीष्ववसत्तदाश्रमे ॥ १४० ॥

आतन्वाना वसतिमुटजे तत्र वल्मीकयोने-
राकम्राङ्गं मनसि दयितं रामचन्द्रं स्मरन्ती ।
आधिक्षामा जठरनिहितस्याशिषः[1] कान्तबीज-
स्याशासाना समयमनयत्सा धरित्रीतनूजा १४१

1. स्यांशष

सौमित्रिस्तु विलङ्घ्य दिव्यतटिनीं मार्गे सुमन्त्राननाः
दादिष्टं हररोषजेन मुनिना वृत्तान्तमाकर्णयन् ।
किञ्चिन्न्यञ्चितशोकवृत्ति नगरीमभ्येत्य दृष्ट्वाग्रजं
नत्वा चापि निवेद्य वृत्तमखिलं भेजे निजं मन्दिरम् ॥

इत्थं घोरं निघातं मनसि सहचरीत्यागसंदंशिकाग्रे-
णारादुद्धृत्य शल्यं दशवदनरिपुर्दुर्यशोनामधेयम् ।
पश्चात्तापाकुलात्माऽप्यनितरसुलभं सत्वमालम्ब्य धीमा-
नच्छिन्नाज्ञाप्रचारः समशिषदवनीचक्रमेकातपत्रम् ॥
॥ १४३ ॥

इति [1]उत्तररामायणचरिते
द्वितीयः सर्गः ॥

१. उत्तरराघवीये

तृतीयः सर्गः ।

इति कौलीनसंत्रस्तः सतीं संत्यज्य जानकीम् ।
तामेव पश्यन्मनसा रामः कालमहापयत् ॥ १ ॥

रमयामास तं वीरं रघुवंशधुरंधरम् ।
समुद्रवसना सम्यक्[1]सपत्नरहिता मही ॥ २ ॥

तं कदाचन माणिक्यसभामध्यनिवेशिते ।
सगौरवं समासीनं [2]मृगेन्द्रमणिविष्टरे ॥ ३ ॥

[3]पुरोविनीतभूपालकिरीटमणिभास्वताम् ।
[4]कराम्बुजपरीरम्भकरालितपदाम्बुजम् ॥ ४ ॥

वारनारीकराधूतचामरालोलकुन्तलम् ।
चारुकुङ्कुमपङ्काङ्कहारभासुरवक्षसम् ॥ ५ ॥

सहजैः [5]सहजौदार्यसहितैर्भरतादिभिः ।
सुमन्त्राद्यैस्तथामात्यैः समन्तात्समुपासितम् ॥ ६ ॥

द्रष्टुमभ्याययुः क्लिष्टा लवणेन दुरात्मना ।
यमिनो मुनयः केचिद्यमुनातीरवासिनः ॥ ७ ॥

१. सपत्नीरहिता २. करीन्द्ररिपुविष्टरे ३. पुरोविनतभूपाल
४. कराञ्चलपरीरम्भ ५. सहजौदार्यैः सहितं

अथ तानागतान्विप्रानर्घ्यपाद्यादिभिर्नृपः ।
अर्चयित्वा यथान्यायमासनेषु न्यवेशयत् ॥ ८ ॥

आगमार्थविदा सम्यगागमस्याथ कारणम् ।
अनुयुक्ता नरेन्द्रेण मुनयोऽस्मै[1] व्यजिज्ञपन् ॥ ९ ॥

निःशेषसाधुसंत्राणविश्राणनमहाव्रत ।
आकर्णय वचोऽस्माकमाकुलानां महीपते ॥ १० ॥

अधुना जृम्भते कश्चिन्मधुपुत्रो महाबलः ।
श्रवणादेव भयदो लवणो नाम राक्षसः ॥ ११ ॥

अधरीकृत्य निखिलान्मधुरामावसन्पुरीम् ।
विनाशयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण स तापसान् ॥ १२ ॥

व्यादाय वदनं दोर्भ्यामादाय रुधिरप्रियः ।
निक्षिप्य तस्मिन्विप्रौघमिक्षुखादं स खादति ॥ १३ ॥

सन्ध्योपासनकर्मापि संत्रासात्कुर्महे रहः ।
दूरतः शेरतां क्वापि ज्योतिष्टोमादिकाः क्रियाः ॥१४॥

शूलमुद्यम्य चरतस्तस्य दिव्यं दुरात्मनः ।
न संमुखीनतां याति सवज्रोऽपि च वासवः ॥ १५ ॥

अविंशतिभुजः सोऽयमलङ्कानगराश्रयः ।
अपङ्क्तिवदनः कष्टमपरो हन्त रावणः ॥ १६ ॥

१. मुनयस्तं व्यजिज्ञपन्

बाध्यमाना मुहुस्तेन साध्वसार्ता वयं विभो ।
आश्रयं दीनलोकानामाश्रितास्त्वां दयानिधे । १७ ॥

त्वं नः पाहि महाराज तं निहत्य निशाचरम् ।
विधेह्युदयनीयेष्टिं सर्वरक्षोवधक्रतोः ॥ १८ ॥

इति वाचं मुनीन्द्राणामाकर्ण्य रघुपुङ्गवः ।
अब्रवीदुल्बणं तेषां विषादं शमयन् गिरा ॥ १९ ॥

घातयिष्यामि तं पापं यातुधानं द्विजोत्तमाः ।
भयमेतदयुक्तं वो मयि तिष्ठति सानुजे ॥ २० ॥

इत्युदीर्य मुनीन् भूयः शत्रुघ्नं प्राह सोदरः ।
मन्दस्मितसुधास्यन्दसुन्दराननपङ्कजः ॥ २१ ॥

लक्ष्मणः कृतकर्माऽयं शक्रजिन्निग्रहादिभिः ।
भरतोऽपि धराभारभरणाद्भुवि संमतः ॥ २२ ॥

अतस्त्वयि नरव्याघ्र विधिस्त्वेष क्रमागतः ।
तं निहत्य दुरात्मानमन्वर्थय निजाभिधाम् ॥२३॥

अधुनैव पुरादस्मादमीभिः सह तापसैः ।
निर्गन्तव्यं त्वया भद्र निःसंदिग्धं ममाज्ञया ॥ २४ ॥

शृण्वतो भरतभ्रातुर्गिरमित्यग्रजन्मनः ।
वदनं विनतं जज्ञे हृदयं त्वधिकोन्नतम् ॥ २५ ॥

सभासदश्च तद्वाक्यं साधु साध्वित्यपूजयन् ।
यातुकामः स शत्रुघ्नः प्रीतात्मा प्रणनाम च ॥ २६ ॥

आलिङ्ग्यावरजं गाढमाचुम्बन्मूर्ध्नि राघवः ।
उवाच भूयो वचनमुद्गूढप्रेमया धिया ॥ २७ ॥

स्वस्ति शत्रुघ्न ते भूयाद्गच्छ साकं तपोधनैः ।
जहि तं लवणं पापमहितं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २८ ॥

सन्ततं सावधानत्वं रन्ध्रप्रहृतिरेव च ।
विशेषात्सिद्धिदं विद्धि विजिगीषोरिदं स्वयम् ॥२९॥

यातु वैवस्वतपुरं यातुधानः स दुर्मतिः ।
तवास्तु सा पुरी दिव्या मधुरा मधुराकृतेः ॥३०॥

जनतां नगरे तत्र विनिवेश्य सुखं वसन् ।
परिपाहि प्रजाः सौम्य स्मरास्मानपि सोदरान् ॥३१॥

कथयन्निति तं रामो विधास्यन्मधुरापतिम् ।
अभ्यषिञ्चन्महासत्त्वमभ्यमित्रीणमानसम् ॥३२॥

आनन्दाश्रुजलैः पूर्वमभिषिक्तस्य मूर्धनि ।
[1]तस्य तीर्थाम्बु पतितमवाप पुनरुक्तताम् ॥ ३३ ॥

विशिखं च ददौ तस्मै निशितं पिशितप्रियम् ।
अनेन लवणं संख्ये हन्तासीति वदन् करे ॥३४॥

१. तस्य तीर्थजलासेक. प्रपेदे पुनरुक्तताम्

शरेण शुशुभे तेन शत्रुघ्नः शत्रुघातिना ।
संध्यायां सूर्यदत्तेन सप्तार्चिरिव तेजसा ॥ ३५ ॥

मुनीनपि[1] पुनः प्राह मधुरं मधुराक्षरम् ।
मनुवंशारणिप्रोद्यद्रनुवंशहुताशनः ॥ ३६ ॥

हन्तायं लवणस्यान्तःसंतापं त्यजताखिलम् ।
गच्छत स्वाश्रमं विप्राः स्वच्छचित्ताः सहामुना ॥ ३७

व्याजेतरगिराश्वास्य पूजाविधिविशेषवित् ।
राजा रघुकुलश्रेष्ठो यापयामास तापसान् ॥ ३८ ॥

अनेन सह निर्यान्तु कुमारेण तपोधनाः ।
हन्तायं लवणस्येति मुनीनप्याह राघवः ॥३९॥

अनुगृह्य च ते गन्तुमुदातिष्ठन्महर्षयः ।
अव्याक्षेपेण मन्वानाः कार्यसिद्धिं करस्थिताम् ॥

शत्रुघ्नोऽपि परिक्रम्य भ्रातरं भ्रातरावपि ।
जननीरप्यनुज्ञाप्य मुनिभिः सह निर्ययौ ॥ ४१ ॥

आस्थितः शुशुभे वीरः कार्तस्वरमयं रथम् ।
समण्डलाग्रलक्ष्यश्रीः सुमेरुमिव भास्करः ॥ ४२ ॥

तमन्वगान्नरव्याघ्रं वाहिनी रामशासनात् ।
उद्धृतानेकनालीका[2] स्वर्धुनीव भगीरथम् ॥ ४३ ॥

१. ३६-३७-३८ श्लोका न सन्ति

२. अन्विता बहुनालीकैर्जह्नुजेव भगीरथम्

निवेदयन्तः पदवीमग्रे जग्मुर्महर्षयः ।
महाप्रभामाङ्गलिका मणिदीपाङ्कुरा इव ॥ ४४ ॥

मुनिजुष्टपुरोभागं कनकस्यन्दनास्थितम् ।
प्रणेमुस्तं प्रजा मार्गे प्रभाकरमिवापरम् ॥ ४५ ॥

तीर्त्वा चन्द्रकलामौलिमौलिमालां तरङ्गिणीम् ।
व्रजन्विलोकयामास वनं वल्मीकजन्मनः ॥ ४६ ॥

अभजच्च रवेर्बिम्बमतिसौम्यतरं तदा ।
तप्तहाटकसंकाशमस्तशैलकिरीटताम् ॥ ४७ ॥

समवस्थाप्य स बहिः सैनिकान्मुनिभिः समम् ।
विनीतवेषः शनकैर्मुनेराश्रममासदत् ॥ ४८ ॥

मानयामास तमृषिर्माननीयं महाकविः ।
सूर्योढमतिथिं प्राप्तं सूर्यवंशाङ्कुरं नृपम् ॥ ४९ ॥

तत्रैव तां निशां निन्ये शत्रुघ्नस्तेन सत्कृतः ।
संकल्पोपनतोर्वीशसपर्यायोग्यसंपदा ॥ ५० ॥

असूत सीता यामिन्यां तस्यामेव कुमारकौ ।
सवितुः कुलसंपत्त्यै संज्ञादेवाविवाश्विनौ ॥ ५१ ॥

विशोधिताङ्गौ रक्षार्थं कुशेन च लवेन च ।
स्वयं कुशलवौ नाम्ना तौ चकार महामुनिः ॥५२॥

श्रुत्वा संतानसंभूतिमग्रजस्यानुभूतवान् ।
शत्रुघ्नः काममपि दशां मध्यस्थां प्रीतिशोकयोः ॥ ५३ ॥

अथालक्ष्यत संतप्तकाञ्चनस्यन्दसुन्दरम् ।
संक्रन्दनाशातरुणीकुण्डलं रविमण्डलम् ॥ ५४ ॥

हुताग्निहोत्रमासीनं हुताशनमिवापरम् ।
प्रणम्यापृच्छ्य तमृषिं प्रतस्थे राघवानुजः ॥ ५५ ॥

कथयाश्चक्रुऋषयः पथि रामानुजन्मने ।
शूरतां यातुधानस्य शूलिशूलसमुद्भवाम् ॥ ५६ ॥

विशूलः स विजेतव्यः सशूलो न कदाचन ।
इति चाकथयन् कर्णे भूयो भूयो भयाकुलाः ॥ ५७ ॥

प्रतिगृह्य वचस्तेषां प्रहसन्निव राघवः ।
अब्रवीद्धीरमव्यग्रो मा भैष्टेति मिताक्षरम् ॥ ५८ ॥

गच्छतस्तस्य सानन्दं पश्यतो विविधाः स्थलीः ।
गव्यूतिमात्रमासन्नं क्रव्यादस्याभवद्वनम् ॥ ५९ ॥

निवेश्य महतीं सेनां च्यवनस्याश्रमे मुनेः ।
सत्रा मुनिजनैरेष तत्रैकामनयन्निशाम् ॥ ६० ॥

प्रभाते स्वयमुत्तीर्य प्रभाकरसुतां नदीम् ।
चापमात्रसखो वीरः प्रतस्थे मधुरावनम् ॥ ६१ ॥

१. प्राप नैर्ऋतमन्दिरम्

स कालः किल निर्दिष्टो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
विशूलस्य रिपोस्तस्य विपिने मृगयाविधेः ॥ ६२ ॥

रुद्रदत्तं पुरे न्यस्य रौद्रं शूलं स राक्षसः ।
निशान्त्ययामे विपिनचारी चरति तापसान् ॥ ६३ ॥

अन्यांश्चारण्यकान् जन्तून् सिंहव्याघ्रद्विपादिकान् ।
हत्वा दोर्भ्यां गृहीत्वा च प्रातः प्रतिनिवर्तते ॥ ६४ ॥

१. ६२-६६ श्लोकानां स्थाने इमे श्लोकाः पठिताः—

तच्च भक्षोपकारार्थं तत्प्रवेशात्पुरःसरः ।
विशूलं निर्गतं यातु· सतां दैवं हि दक्षिणम् ॥
लब्ध्वान्तरे स शत्रुघ्नस्तमेव प्रतिपालयन् ।
आवृत्य मधुराद्वारमतिष्ठद्युद्धलालस. ॥
ददर्श च ततो दूरादागच्छन्तं निशाचरम् ।
पादचारिणमायान्तं महान्तमिव पर्वतम् ॥
प्रभाजालं विमुञ्चन्तं प्रभिन्नाञ्जनसोदरम् ।
उद्यमन्तमिवामान्तं तमस्तोमं हृदन्तरे ॥
ऊर्ध्वगातिखराताम्रमूर्धजोल्लिखिताम्बरम् ।
रक्तकर्दमसंक्लृप्तचित्रचित्रकभूषितम् ॥
दीप्तपावकसंकाशनेत्रयुग्मभयंकरम् ।
अर्धजग्धलुठद्धोरसत्वपूर्णाननोदरम् ॥
सृक्कमार्गगलत्सान्द्ररक्तचर्चितकूर्चकम् ।
करिप्रौढमहाचर्मपरिष्कारिकटीतटम् ॥
करद्वयपरिभ्राजत्तरक्षुशवसंचयम् ।
मुनिमण्डलमुण्डौघमणिकाञ्चिभयानकम् ॥

प्रविशन्नेव विपिनं लवणं घोरदर्शनम् ।
ददर्श रन्ध्रदृग्दूराद्विनिर्यान्तमिवान्तकम् ॥ ६५ ॥

दंष्ट्राग्रप्रोतमहिषं दोस्तलग्रस्तहस्तिनम् ।
रुधिरार्द्रवसाविस्रं धातुताम्रमिवाचलम् ॥ ६६ ॥

तालाभपादविन्यासविकम्पितमहीतलम् ।
घोरतारतराराव पूरिताशेषदिङ्मुखम् ॥ ६७ ॥

रौद्रबीभत्सयोर्योगं मूर्तिमन्तमिवागतम् ।
आपदामिव भर्तारमन्तकस्येव किङ्करम् ॥ ६८ ॥

दृष्ट्वा तं घोरवपुषं हृष्टोऽभूल्लक्ष्मणानुजः ।
राक्षसैः सह संघर्षो रघूणां हि महोत्सवः ॥ ६९ ॥

अद्राक्षीत्सोऽथ शत्रुघ्नमुत्सुको रजनीचरः ।
उल्लसत्काण्डकोदण्डमण्डितोच्चण्डदोर्द्वयम् ॥ ७० ॥

पश्यन्नुग्रतरं दृग्भ्यामुच्चैः कोऽसीति चाब्रवीत् ।
उत्कटाटोपनिर्घातघर्घरध्वानया गिरा ॥ ७१ ॥

आकृतिं च स्वरं चैव निशाम्य च निशम्य च ।
तस्य पापस्य संक्रुद्धः शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७२ ॥

श्रोत्रयोस्तव पन्थानं प्राप्तवान् किं न राघवः ।
निशाचरतमोराशिनिराकरणभास्करः ॥ ७३ ॥

१. विशङ्कटपदन्यास.

तस्य मामनुजं विद्धि शत्रुघ्नं नाम दुर्मते ।
निग्रहाय तव प्राप्तमग्रजस्य ममाज्ञया ॥ ७४ ॥

यस्त्वं करोषि संतापं नित्यं नित्यं तपोभृताम् ।
कर्मणस्तस्य पापात्मन् फलमद्यानुभोक्ष्यसे ॥ ७५ ॥

इक्ष्वाकुकुलजातानामक्षुद्राणां महीभुजाम् ।
रक्षसां दुश्चरित्राणि न क्षमन्ते शिलीमुखाः ॥ ७६ ॥

क्षणदाचर मन्दात्मन् क्षणं तिष्ठ ममाग्रतः ।
प्रातराशाय दास्ये त्वां प्रेतराजाय सांप्रतम् ॥ ७७ ॥

इति शत्रुघ्नगदितां गिरं प्रागल्भ्यशालिनीम् ।
निशम्य रोषताम्राक्षो जहासोच्चैर्निशाचरः ॥ ७८ ॥

विहस्य सुचिरं भूयो विनदन्भैरवस्वनम् ।
अब्रवीदुल्बणक्रोधं वचनं पिशिताशनः ॥ ७९ ॥

दिष्ट्यासीदसि धृष्टात्मन् दृष्टयोः सरणिमद्य मे ।
उत्कण्ठामपनेष्यामि त्वत्कण्ठाकृन्तनोद्भवाम् ॥ ८० ॥

मम भ्राता दशग्रीवस्तव भ्रात्रा निषूदितः ।
भ्रातृहत्यानिकारं तं तेनैव प्रमृजाम्यहम् ॥ ८१ ॥

प्रतीपं[1] तव मिथ्यैतत्कत्थनं मर्त्यकीटक ।
वर्तसे त्वमिदानीं[2] मे तीक्ष्णदंष्ट्राद्वयान्तरे ॥ ८२ ॥

१. निस्त्रपं २. त्वमिदानी यन्मृत्युदंष्ट्रा.

जक्षणादस्य पुरतो भक्ष्यराशेः करोम्यहम् ।
स्निग्धेन तव मांसेन सद्यः प्राणाहुतिक्रियाम् ॥८३॥

वदन्निति भिया गूढं किञ्चिदालिङ्गितान्तरः ।
आदातुं शूलमतुलमन्तर्गन्तुं प्रचक्रमे ॥ ८४ ॥

अविशङ्कं पुरीमेनं प्रविशन्तं स्वदृक्पथात् ।
रन्ध्रज्ञो रामसहजो रुन्द्धे स्म रजनीचरम् ॥ ८५ ॥

निष्पत्राकर्तुकामस्तं[1] निष्पत्रीकृतपादपम् ।
करस्थमेव चिच्छेद काकुत्स्थकुलनन्दनः ॥ ८६ ॥

शिलाजालैस्ततः कोपात् पलादकुलपांसनः ।
प्रहरन्नभ्ययात् तूर्णमहितं विहितोद्यमः ॥ ८७ ॥

शत्रुघ्नशरसंपातघोरमारुतरंहसा ।
पलालप्रायतां याताः पलादप्रेरिताः शिलाः ॥ ८८ ॥

कृतप्रतिकृतैरेवं युयुधाते महाबलौ ।
परस्परवधापेक्षापराकृतपरिश्रमौ ॥ ८९ ॥

तदा संपूरितं व्योम तदाहवदिदृक्षुभिः ।
नारदाद्यैः प्रतिच्छन्नैर्नीरदप्रतिसीरया ॥ ९० ॥

१. निष्पिष्य हस्तौ रोषेण निष्पपात निशाचरः ।
निष्पत्रा … … … … पादपम् ।
पुरस्तात्तत्प्रहारस्य क्षुरप्रैः पादपं रिपोः ।
करस्थ … … … …नन्दनः ॥

रामरावणसंघर्षं व्योममार्गचराः सुराः ।
असरन्ननुभूतं प्राग्विस्मयस्मेरलोचनाः ॥ ९१ ॥

जग्धुकामोऽथ शत्रुघ्नमभ्यधावन्निशाचरः ।
व्यादाय विपुलं वक्त्रं पर्वणीव फणी रविम् ॥ ९२ ॥

शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तद्वधे कृतनिश्चयः ।
अग्रजेनात्मनो दत्तमुग्रं सायकमाददे ॥ ९३ ॥

संधाय चापे तं बाणमिन्धानज्वलनोपमम् ।
मुमोचाकर्णमाकृष्य हतोऽसीत्युच्चकैर्वदन् ॥ ९४ ॥

बाणः स राघवोत्सृष्टः प्रीणयन्नखिलामरान् ।
प्राणं तस्य निराचक्रे त्राणं चक्रे च यज्वनाम् ॥९५॥

महाशठश्च न्यपतन्महाशरविदारितः ।
सुमनोजनमुक्ता च सुमनोविततिः क्षितौ ॥ ९६ ॥

यातुधाना हते नाथे जातखेदाः परे पुरात् ।
अपत्याद्यैः सह त्रासादवद्धारं[1] प्रदुद्रुवुः ॥ ९७ ॥

अथ तत्राभिसंजग्मुर्मुनयश्च्यवनादयः ।
साधु वत्सेति शंसन्तः प्रीतिविस्तारितेक्षणाः ॥ ९८ ॥

सुरवृष्टसुमामोदसुभगे तस्य मूर्धनि ।
निधाय पाणिकमलं मुदा युयुजुराशिषः ॥ ९९ ॥

---

१. दपद्वारा प्रदुद्रुवुः

अस्तुवन्नपि शत्रुघ्नमस्तशङ्का महर्षयः ।
अत्यन्तामोदविसराद्र्धलुप्ताक्षरैः पदैः ॥ १०० ॥
स्तुतिभिर्मुनिमुख्यानां स तु लज्जां प्रपेदिवान् ।
भ्रातरौ तावनुस्मृत्य रावणेन्द्राजिदन्तकौ ॥ १०१ ॥
विदितस्वामिविजया मुदिता चतुरङ्गिणी ।
भरतभ्रातरं भेजे तरसा तं वरूथिनी ॥ १०२ ॥
विसृज्य विनयानम्रो विसृत्वरमुदो मुनीन् ।
अविशत्सेनया साकमविशङ्कः पुरीं रिपोः ॥ १०३ ॥
कारुभिः कारयित्वा तां चारुप्राकारतोरणाम् ।
यथार्थसंज्ञामकरोन्मधुरामथ राघवः ॥ १०४ ॥
चातुर्वर्ण्यजनं तस्यां साधु संस्थाप्य नीतिमान् ।
पालयामास धर्मेण राज्यं प्राज्यपराक्रमः ॥ १०५ ॥
ममार्ज मधुरा पीडां तस्यायोध्यावियोगजाम् ।
सरयूविरहोत्पन्नां सवितुस्तनया यथा ॥ १०६ ॥
आसीनो मणिसौधदन्तवलभीवातायनान्ते मुदा
पर्यङ्के कलहंसतूलशयने कान्तासमेतो युवा ।
केलीलोलमरालहारिपुलिनामालोकयन्नन्तिके
कालिन्दीमघहारिणीमनुदिनं रेमे स रामानुजः ॥

॥ इति उत्तररामचरितकाव्ये तृतीयः सर्गः ॥

१. उत्तरराघवीये काव्ये

चतुर्थः सर्गः ।

इत्थं प्रतिष्ठाप्य मधोः पुरे तं
शत्रुघ्नमुद्दामभुजापदानम् ।
अध्यास्त पुण्यामधिपो रघूणा-
मुद्दामयोध्यां कुलराजधानीम् ॥ १ ॥

तक्षाभिधः पुष्कलसंज्ञकश्चा-
प्युभावभूतां भरतस्य पुत्रौ ।
तथैव जातावपि लक्ष्मणस्य
सुतावुभावङ्गदचन्द्रकेतू ॥ २ ॥

उदारधाम्नो मधुरेश्वरस्य
भ्रातुः परस्याप्यभिनन्द्यशीलौ ।
सुतावभूतामथ शत्रुघाति-
सुबाहुसंज्ञौ सुमहानुभावौ ॥ ३ ॥

---

१. अधिकोऽयं श्लोकः—

शशास धर्मेण च निर्मलात्मा विशोधितापत्प्रसरां धरित्रीम् ।
समप्रविक्रान्तिविभूषणाभ्यां समं भुजाभ्यामिव सोदराभ्याम् ॥

२. सुलभापदानौ

तानात्मजानात्मसहोदराणा-
मारोपयन्नङ्कमनूनरागम् ।
आलोकयन्दुर्ललितानि चैषा-
मानन्दसिन्धौ निममज्ज रामः ॥ ४ ॥

अङ्काधिरोहप्रणयातिरेकै-
रव्यक्तवर्णैश्च वचोविशेषैः ।
अन्यानपोह्यामनपत्यतोत्था-
मार्तिं तदीयामहरन् कुमाराः ॥ ५ ॥

तत्रैकदा जानपदो द्विजन्मा
कश्चित् प्रपेदे परिखिन्नचेताः ।
आदाय बालं तनयं कराभ्यां
कालोपसृष्टं विलपन्नकाले ॥ ६ ॥

शोकातिभारेण स विह्वलात्मा
काकुत्स्थमाक्षेपगिरां विशेषैः ।
निनिन्द राज्ञस्तव कर्मदोषात्
प्राणैर्वियुक्तस्तनयो ममेति ॥ ७ ॥

निसर्गसिद्धश्चपलस्वभावो
नितान्तरूक्षोऽपि च शोकवेगः ।
वाचालमेकोऽप्यनयोः करोति
योगे तयोः किं पुनरस्ति वाच्यम् ॥ ८ ॥

---

१. द्वारि स्थितो दुःसहमन्युवेगः

भर्तुस्तदाक्षेपममृष्यमाणान्[1]
पृथ्वीसुरं तं प्रति बद्धरोषान् ।
निरुध्य पौरानधिपो रघूणां
निरस्तकोपं वचनं बभाषे ॥ ९ ॥

श्राव्यो न किंचित् परुषं द्विजन्मा
लौल्येन निन्दन्नपि मामशङ्कम् ।
क्षन्तव्यमेवास्य[2] वचो भवद्भिः
संतप्यमानस्य शुचा विशेषात् ॥ १० ॥

अमुं द्विजं प्रत्यभिषङ्गदीनं
कृपा समुन्मीलति मानसे मे ।
तं भिन्नसेतुं प्रति दण्डपाणिं
संरम्भरूक्षं तु मनो मदीयम् ॥ ११ ॥

अर्कान्ववायप्रभवेषु पूर्व-
मन्येषु धात्रीं परिपालयत्सु ।
अभूतपूर्वः समुपस्थितोऽय-
मकालमृत्युर्मयि पालनार्हे ॥ १२ ॥

तन्मामवज्ञाय ककुत्स्थवंश्यं
राज्ये मदीये विहितापचारम् ।
मृत्युं निहत्याशु शरैः शिताग्रैः
प्रत्याहरिष्ये तनयं द्विजातेः ॥ १३ ॥

१. तमाक्षेप २. तस्य

इत्थं वदन्मन्युपरिप्लुताक्ष-
मुत्तिष्ठमानः शमनं विजेतुम् ।
ससार यानं धनदस्य तच्च
सद्यः प्रपेदे सविधं तदीयम् ॥ १४ ॥

अथ प्रतिष्ठासुममेयवीर्यं
यथावदाभाष्य रघुप्रवीरम् ।
परिस्फुटार्था गगनाद्बभूव
सरस्वती काप्यशरीरबन्धा ॥ १५ ॥

मा मा महाराज कृथाः प्रकोपं
तं कर्मनिघ्नं प्रति धर्मराजम् ।
आकर्णयाकालभवस्य मृत्यो-
र्निदानमद्या[1]प्यपदानराशे ॥ १६ ॥

रौद्रं तपस्त्वद्विषये करोति
शूद्रोऽधुना शम्बुकनामधेयः ।
तत्कण्ठकाण्डे करवाललूने
सद्यः सजीवो भविता कुमारः ॥ १७ ॥

आकर्णयन्नम्बुदनादधीरा-
माकाशवाणीमिति रामचन्द्रः ।
आशामवाचीं प्रति तं विचेतु-
मारुह्य यानं तरसा प्रतस्थे ॥ १८ ॥

1. मस्याप्यवधानराशे

स मार्गमाणो गिरिकाननेषु
विमार्गगं शूद्रमुनिं मनस्वी ।
सरोवरं किञ्चिदपश्यदग्रे
सरोजगन्धाकुलषट्पदौघम् ॥ १९ ॥

ददर्श चाग्रे तपसि प्रवृत्तं
तदीयतीरे तरुशाखिकायाम् ।
[1]अधोमुखं धूमपिबं चिराय
वेतालवत्कञ्चन लम्बमानम् ॥ २० ॥

कस्त्वं किमुद्दिश्य तपः करोषि
न त्वं द्विजो वक्ति ममान्तरात्मा ।
इत्थं स पृष्टो रघुनायकेन
वृत्तं निजं निस्तुषमाचचक्षे ॥ २१ ॥

जातोऽस्मि वर्णे जगदेकपूज्ये
पादारविन्दप्रभवे मुरारेः ।
उग्रां तपस्यां प्रयतश्चरामि
स्वर्गं यियासुः सशरीर एव ॥ २२ ॥

अपक्वबुद्धे[2]रेवमस्य जात्या
तपस्विनस्तामवकर्ण्य वाणीम् ।
क्षणं बभूव क्षणदाचरारिः
कोपानुकम्पाकुलितान्तरात्मा ॥ २३ ॥

१. अधोमुखं कंचन लम्बमानं विधूमवैश्वानरतुल्यभासम् २. धमस्य

निश्चित्य भूयो मनसैव कृत्यं
  निःशेषधर्मागमकर्मठोऽसौ ।
पापं तदीयं परधर्मसेवा-
  जातं शिरश्चाप्यसिना व्यलावीत् ॥ २४ ॥

समाधिमुद्रामुकुलीकृताक्षं
  पपात भूमौ च शिरस्तदीयम् ।
स चोदतिष्ठत् प्रतिपन्नजीवो
  बालः परेतो धरणीसुरस्य ॥ २५ ॥

अथागतैरम्बरसीम्नि देवै-
  रादिष्टमार्गो मनुवंशकेतुः ।
अङ्गुष्ठमात्रीं तनुमुद्वहन्त-
  माचान्तपाथोधिमृषिं प्रपेदे ॥ २६ ॥

संभावितस्तत्र निशामुषित्वा
  कुम्भीकुमारेण रघुप्रवीरः ।
लब्ध्वा ततो रत्नमयीं[1] प्रभूषां
  प्रातः प्रतस्थे प्रथमानतेजाः ॥ २७ ॥

विमानराजेन पदं द्वितीयं
  विगाहमानस्य सुरासुरारेः ।
विशामधीशस्य विलोकनीया
  दृशोः पदं पञ्चवटी प्रपेदे ॥ २८ ॥

१. रत्नमयीं च भूषां

तां गाढरूढप्रणयाभिरामां
पश्यन्प्रियाकेलिसखीमदूरे ।
अनुसरन्नप्यवनीतनूजा-
मवाप रामः परमं विषादम् ॥ २९ ॥

आमीलिताक्षः क्षणमार्तिभारा-
दत्यायतश्वासविलोलहारः ।
समानशोकोदयदूनमेवं
विमानराजं वचनं बभाषे ॥ ३० ॥

निरीक्षसे यं पुरतो नगेन्द्रं
निचोलितं नीलवलाहकौघैः ।
सोऽयं गिरिः प्रस्रवणाभिधानो
विस्रम्भसाक्षी मयि[1] वल्लभायाः ॥ ३१ ॥

अस्मिञ्जटायुर्निवसन्नगेन्द्रे
मदर्थमत्युद्धतवीर्यभूमा ।
विनश्वरं प्रोज्झ्य रणे निजाङ्ग-
मनश्वरं प्राप यशःशरीरम् ॥ ३२ ॥

महीधरस्यास्य तटोपकण्ठे
महोपलौघस्खलदूर्मिमालाम् ।
उदारशोभामवलोकयारा-
न्नदीमयीं गौतमपुण्यलक्ष्मीम् ॥ ३३ ॥

---

१. मम

मोदावहा या वसतोऽधिकूलं
सीतासहायस्य पुरा ममाभूत् ।
गोदावरी सैव दृशोरिदानीं
खेदाय जाता विधिवैपरीत्यात् ॥ ३४ ॥

अस्यास्तटोपान्तलतागृहेषु
समीरपोताहृतशीकरेषु ।
निदाघवेलासु दिनापरार्धे
तया समं स्वापसुखं स्मरामि ॥ ३५ ॥

अन्यादृशी दृष्टिरियं मृगीणा-
मन्या च भङ्गिर्गमने गजानाम् ।
आसूचयत्यत्र चिराधिवास-
मद्यापि तस्यास्तरलेक्षणायाः ॥ ३६ ॥

सप्रत्यभिज्ञं मदकुञ्जरोऽयं
संत्यज्य कर्णद्वयतालघोषम् ।
उद्वीक्षते मामुपरि व्रजन्त
मुच्चैरुपाघ्रातुमुदस्य शुण्डाम् ॥ ३७ ॥

स एव मन्ये करिपोतकोऽयं
तदा तया यः परिपोषितोऽभूत् ।
उदूढरागं मृदुपल्लवाग्रै-
र्नखावलूनैर्नवसल्लकीनाम् ॥ ३८ ॥

अत्रोटजं पत्रलतावितानैः
क्लृप्तं सुमित्रासुकृताङ्कुरेण ।
यत्रावसन्ती पुरवाससौख्यं
चित्ते विसस्मार विदेहकन्या ॥ ३९ ॥

चूतोऽयमादौ परिषिक्तमूलः
सीतास्वहस्तोद्धृतवारिपूरैः ।
आलोलशाखाग्रकरैः प्रयान्त-
मालोक्य मामाह्वयतीव दूरात् ॥ ४० ॥

आलोक्यते नन्वयमप्यदूरा-
दाभोगवान् कश्चिदशोकशाखी ।
[1]डोला निबद्धा शिखरे मयास्य
केलीनिमित्तं प्रियवल्लभायाः ॥ ४१ ॥

डोलाविलासेषु मुहुः स्मरामि
व्यालोलवेणीभरलोभनीयम् ।
घर्मोदयालुप्तविशेषकं तत्
निर्माय रम्यं वदनं प्रियायाः ॥ ४२ ॥

पुरीमयोध्यां मिथिलां च हित्वा
परिव्रजन्तं पितुराज्ञया माम् ।
अनुप्रयाता दृढरागबन्धा
वनप्रदेशं वनजेक्षणा या ॥ ४३ ॥

१. तिर्यक्प्रयाते शिखरे मयास्य डोला निबद्धा दयितानुवृत्त्यै ॥

कण्ठीरवप्रौढघटाविकुण्ठा-
कण्ठारवापूर्णदरीमुखेषु ।
संत्यज्य या भीतिमुवास बाला
विन्ध्याद्रिपर्यन्तवनान्तरेषु ॥ ४४ ॥

मायाबलेनापहृता निगूढं
माराभिभूतेन दशाननेन ।
यत्नेन भूयो महता यथावत्
प्रत्याहृता या प्रथमा सतीनाम् ॥ ४५ ॥

तामग्निशुद्धामवनीतनूजा-
मापन्नसत्त्वामतिपेलवाङ्गीम् ।
वाचा जनानामितरो यथाहं
नातः परं शक्यमिहाभिधातुम् ॥ ४६ ॥

तैस्तादृशप्रेमभराभिराम
मर्धं तनोस्त्यक्तवतो वृथैव ।
वज्रेण मन्ये विहितं विधात्रा
पापस्य रामस्य ममास्य चेतः ॥ ४७ ॥

तां तामवस्थामनुचिन्त्य चित्ते
कान्तासहायेन मयाऽनुभूताम् ।
हालाहलेनेव विषिच्यमानो
हा हन्त हन्ताकुलतां व्रजामि ॥ ४८ ॥

---

१. अयं श्लाको नास्ति

इत्थं वदन्तं मनुवंशकेतुं
सद्यः समुद्दीप्तमनोऽभिषङ्गम् ।
आश्वासयत्तद्धनभाथयान-
माश्वेव निन्ये रघुराजधानीम् ॥ ४९ ॥

अथावरुह्यावनिपो विमाना-
दादिश्य तच्चाप्यलकां प्रयातुम् ।
आश्लिष्य पादावनतौ कुमारौ
ताभ्यां सह प्राप पुरीमुदाराम् ॥ ५० ॥

प्रविश्य चास्थानतले निषण्णः
सिंहासने संनतपौरलोकः ।
जनाय तच्छम्बुकनिग्रहाद्यं[1]
जगाद वृत्तं जगदेकनाथः ॥ ५१ ॥

विप्रोऽपि लब्ध्वा तनयं परेतं
सप्राणमल्पेतरमोदभारः ।
अभ्येत्य राजानमनन्यतुल्य-
मस्तौष्ट मृत्योरपि रक्षितारम् ॥ ५२ ॥

इत्थं प्रजानां प्रवरो रघूणां
तत्तद्दुरिष्टं विधिवन्निजानाम् ।

---

१. जम्बूकविनिग्रहाद्यं

निर्मूलयन् निर्मलकीर्तिभूमा
धर्मेण धात्रीं बिभरांचकार ॥ ५३ ॥

अथाखिलौघक्षतये यथाव-
दाहर्तुकामः क्रतुमश्वमेधम् ।
[1]सुमन्त्रमुख्यैः सह मन्त्रिवर्गैः
स मन्त्रयामास सहानुजन्मा ॥ ५४ ॥

[2]संभाजयित्वा स दृशैव पूर्वं
सभान्तराले सचिवानुपेतान् ।
पुरोहितं ब्रह्मविदां वरिष्ठं
वसिष्ठमानम्य वचो बभाषे ॥ ५५ ॥

विजानता चापि नरेण कृत्यं
न जातु वाच्यं पुरतो गुरूणाम् ।
जानन्नपीदं कथयामि किञ्चि-
ज्जातानुतापेन हृदा नियुक्तः ॥ ५६ ॥

आरभ्य बाल्यादनुभूयमानै-
रद्यापि तैस्तैर्विपदां विशेषैः ।
अन्यूनतापं क्वथते नितान्त-
मङ्गारसङ्गादिव मानसं मे ॥ ५७ ॥

१. समं सुमन्त्रप्रमुखैरमात्यैः संमन्त्रयामास...
२. अयं श्लोको नास्ति

किश्चाधिपत्यापरनामधेया-
देनोभराच्चापि सदा बिभेमि ।
धर्मेषु तत्तन्मुनिनिर्मितेषु
यत्प्रत्यवायाः सुलभा नृपाणाम् ॥ ५८ ॥

रत्नानि राज्यं करिणस्तुरङ्गा
वासांसि रूप्याणि च भूषणानि ।
आपादितं सर्वमिदं नृपाणां
पापस्य रूपान्तरमेव मन्ये ॥ ५९ ॥

युद्धं स्वधर्मो धरणीपतीना-
मित्थं मनोर्यद्वचनं महीयः ।
तच्चापि नो सत्यमिति प्रतीमः
संचिन्त्य हिंसादुरितं गरीयः ॥ ६० ॥

एकं दशास्यं प्रति रोषभाजा
मोघं मया निष्करुणाशयेन ।
रक्षोगणानां रणसंगतानां
लक्षाणि कृत्तानि बहूनि मोहात् ॥ ६१ ॥

विहातुकामैर्विविधं दुरिष्टं
नराधिपैस्तत्क्रतवो विधेयाः ।
निमज्जतां दुष्कृतवारिराशौ
नैवास्त्यमीषामपरोऽवलम्बः ॥ ६२ ॥

अहं त्वनर्हो बत कर्म कर्तुं
पत्नीनिरासात्पतितोपमानः
करोमि किं कल्मषवेगशान्त्यै
निरूप्यमेतन्निपुणं भवद्भिः ॥ ६३ ॥

श्रुत्वेति तां प्रश्रयशोकमिश्रां
पृथ्वीपतेर्वाचमयोचदेवम् ।
चिरन्तनीनां निलयः स वाचा-
मरुन्धतीसंचितपुण्यभूमा ॥ ६४ ॥

अलं विषादेन भवादृशानां
लोकोत्तराणां नहि पापलेपः ।
तथापि कार्या जनसंग्रहाय
विनिष्कृतिर्विश्वजनीनवृत्ते ॥ ६५ ॥

यस्याः सवित्री सुमते धरित्री
श्रुतिप्रसिद्धो जनकः पिता च ।
भर्ता भवानप्यत एव पत्नीं
जानीहि सीतामनवद्यशीलाम् ॥ ६६ ॥

चिराधिवासाद्दशकण्ठगेहे
न चापि शङ्क्यः सुचरित्रभङ्गः ।
वक्त्रं प्रयातापि खलस्य राहोः
सुधामयी किं न शशाङ्कमूर्तिः ॥ ६७ ॥

१. श्रुत्वेति वाणीं रघुपुङ्गवस्य प्रत्यूचिवान् प्रश्रयशोकमिश्राम् ।

तथापि नैवाभ्युचिता ग्रहीतुं
जनापवादाज्जगतीतनूजा ।
हित्वा पुनस्तां नच कर्म कर्तुं
युक्तं त्वयाऽतः कथयाम्युपायम् ॥ ६८ ॥

विधाय हेम्ना प्रतिमां तदीयां
निधाय पार्श्वे वचसा ममैव ।
विमुक्तखेदं विधिचोदितानि
विधेहि कर्माणि कृतं विचारैः ॥ ६९ ॥

इत्थं वसिष्ठस्य गिरां विरामे
धीमान् सुमित्रातनयो बभाषे ।
आदाय वेगादवगाह्य चित्र-
मन्तर्गतं भावमिवाग्रजस्य ॥ ७० ॥

यदि क्रतुः कश्चन संविधेय-
स्तदाश्वमेधो हृदि रोचते मे ।
निश्शेषपापप्रशमाय पूर्वैः
श्वश्रेयसाप्त्यै च विनिश्चितोऽयम् ॥ ७१ ॥

त्वष्टुस्तनूजं विनिहत्य वृत्रं
कष्टां दुरिष्टेन दशां प्रयातः ।
इष्ट्वा पुरानेन परं पुमांसं
नष्टाधिरासीत् किल वज्रपाणिः ॥ ७२ ॥

इलो मरुत्तः सगरो रघुश्च
परे च ते ते नरलोकपालाः ।
विलङ्घ्य पापं विशदां प्रशस्तिं
तुरङ्गमेधेन पुरा प्रयाताः ॥ ७३ ॥

इत्यश्वमेधस्तुतिमादरेण
श्रुत्वा सुमित्रातनयोपगीताम् ।
रामो वसिष्ठो भरतः सुमन्त्रः
सभासदोऽन्येऽपि समभ्यनन्दन् ॥ ७४ ॥

आनाय्य शत्रुघ्नमथात्मराष्ट्रा-
दावेद्य चास्मै स्वसमीहितार्थम् ।
सम्यग्विधातुं क्रतुसार्वभौमं
संकल्पयामास रघुप्रवीरः ॥ ७५ ॥

ततः स्वयं संसदि चन्द्रकेतुं
कुमारमाहूय कुमारकल्पम् ।
निर्जित्य पृथ्वीं निखिलां ससैन्यं
न्ययुङ्क्त संचारयितुं तुरङ्गम् ॥ ७६ ॥

बद्धादरं मूर्ध्नि स चैतदाज्ञा-
मुत्तंसयन्नुच्चलकाकपक्षे ।
मेध्यं पुरस्कृत्य हयं प्रतस्थे
धात्रीं विजेतुं सह सैनिकौघैः ॥ ७७ ॥

तं दिग्जयायोच्चलितं कुमारं
श्रुत्वैव सर्वे नरलोकनाथाः ।
अभ्येत्य तूर्णं सभियो विनेतु-
रथैरयोध्यामवकाशशून्याम् ॥ ७८ ॥

यं यं महीपालमसौ जिगीषु-
र्यं यं प्रपेदे विषयं महौजाः ।
तत्तन्निवासादधृणोज्जनौघा-
त्तं तं प्रयान्तं रघुराजधानीम् ॥ ७ ॥

इति व्रजन्तं पथि चन्द्रकेतुं
द्वितीयसूनुर्जनकात्मजायाः ।
लवो ददर्शाश्रमसीम्नि सार्कं
वल्मीकयोनेर्विहरन्वयस्यैः ॥ ८० ॥

तुरङ्गमेधाय महीं विजेतुं
चरन्तमाकर्ण्य स चन्द्रकेतुम् ।
आत्तेषुचापस्तरसा रुरोध
क्षात्रं स्वतेजः प्रकटं वितन्वन् ॥ ८१ ॥

इत्याह चारे नरपालसूनोः
यद्यस्ति ते चेतसि मानलेशः ।
युद्धाय सज्जो भव सद्य एव
मुक्त्वा न चेद्याहि तुरङ्गमेनम् ॥ ८२ ॥

अम्भोधिकाञ्च्या मनसापि धात्र्या-
मन्येन केनाप्यनिरुद्धमार्गः ।
तपोवने तेन तथा निरुद्ध-
श्चुकोप सौमित्रिसुतो महौजाः ॥ ८३ ॥

रक्तेक्षणान्तः स च वाचमूचे
धिक् त्वां वटो दुर्विनयाधिवासम् ।
अपाकरिष्यामि मदं त्वदीयं
शितैरिदानीं विशिखैर्ममेति ॥ ८४ ॥

दृप्तौ ततस्तौ रघुराजपुत्रा-
वज्ञाततत्त्वावतिमात्ररौद्रौ ।
सज्जे च कृत्वा धनुषी सरोषौ
सज्जावभूतां समरोत्सवाय ॥ ८५ ॥

आस्फालयन्तौ तरसा धनुर्ज्या-
मारोपितभ्रूकुटिभीषणास्यौ ।
आरक्तनेत्रावतिमन्युवेगा-
दन्योन्यमेतौ क्षणमैक्षिषाताम् ॥ ८६ ॥

मुक्तैरथो राघवनन्दनाभ्यां
विद्योतमानज्वलनप्रकाशैः ।
आनीलपुङ्खैर्विशिखैरसंख्यै-
राकाशमासीदवकाशशून्यम् ॥ ८७ ॥

जितश्रमत्वाल्लघु लीलयैव
कृतप्रतीकारकृतोरभेदम् ।
पटुत्वभाजोः सकलायुधेषु
तटस्थतामाप तयोर्जयश्रीः ॥ ८८ ॥

अथ प्रयुक्तस्य लवेन रोषा-
त्स जृम्भकास्त्रस्य विजृम्भणेन ।
अवाप किंचित्सहसा विमोहं
ससैनिकः संयति चन्द्रकेतुः ॥ ८९ ॥

निजाश्रमात्तावदुपेत्य मध्ये
निवार्य युद्धं वरुणात्मजन्मा ।
नितान्तमोदं रघुराजपुत्रौ
निशामयन्नित्थमुवाच वाचम् ॥ ९० ॥

मद्वाक्यतो मा कुरुतं विरोधं
युक्तैव मैत्री युवयोश्चिराय ।
युवामभिन्नौ परमार्थतस्तत्
कथावकाशे कथयामि पश्चात् ॥ ९१ ॥

त्वया निवृत्तेन रघूत्तमाय
नेयं प्रवृत्तिर्विनिवेदनीया ।
उत्सेकशाली बत दुर्विनीतो
वत्सोऽयमित्याह च चन्द्रकेतुम् ॥ ९२ ॥

इत्थं निरुद्धौ मुनिपुंगवेन
युद्धान्निवृत्तौ रघुराजपुत्रौ ।
विरेजतुस्तौ विधुसन्निधाना-
दङ्गारशुक्राविव सुप्रसन्नौ ॥ ९३ ॥

अथ प्रणम्याध्वरदर्शनार्थ-
मामन्त्र्य वल्मीकजनिं मुनीन्द्रम् ।
सामात्यसैन्यः पृथिवीं विजित्य
सौमित्रिसूनुः समगादयोध्याम् ॥ ९४ ॥

दूताननादध्वरमात्मभर्तुः
प्रीतौ निशम्यानुचरैरुपेतौ ।
आदाय तांस्तानुपदाविशेषा-
नाजग्मतुर्वानरराक्षसेन्द्रौ ॥ ९५ ॥

तौ संनियुक्तौ रघुनायकेन
स्निग्धात्मना सोदरनिर्विशेषम् ।
तत्तत्क्रियासाधनसादनेषु
यत्तावभूतामतिमात्रदक्षौ ॥ ९६ ॥

ततो विनिष्क्रम्य पुरात्सुपुण्ये
दिने दिनेन्द्रान्वयपुण्यभूमा ।
समं वसिष्ठप्रमुखैर्मुनीन्द्रैः
स गोमतीतीरमुपाससाद ॥ ९७ ॥

प्राग्वंशधाम्नि प्रचुराज्यगन्धे
प्राक्कूलदर्भास्तृतवेदिभागे ।
प्रारब्धशस्त्रः प्रगृहीतसामा
प्रावर्तताथो प्रवरः क्रतूनाम् ॥ ९८ ॥

विनिःसृता तत्र वितानवह्ने-
र्वियत्पथे धूमलता विरेजे ।
विमानभाजां विबुधाङ्गनानां
विवर्धिता कुन्तलकान्तिपूरैः ॥ ९९ ॥

आमोदभाजः सह शिष्यसङ्घै-
र्मीमांसमाना निगमार्थतत्वम् ।
आजग्मुरालोकितुमश्वमेध-
माशान्तरेभ्यो मुनिसार्वभौमाः ॥ १०० ॥

वल्मीकजन्मा विरचय्य काव्यं
रम्यं रघुप्रौढकथानिबद्धम् ।
अध्याप्य सीतातनयौ महाभ्या-
मभ्याजगामाध्वरदर्शनार्थी ॥ १०१ ॥

ताभ्यां ततः संसदि तत्र तत्र
तां गापयामास कृतिं स्वकीयाम् ।
मुख्यं यशः स्वस्य च राघवस्य
प्रख्यापयिष्यन् प्रथमः कवीनाम् ॥ १०२ ॥

तौ संचरन्तावथ तत्र तत्र
काव्यात्मिकां कर्णसुधां किरन्तौ ।
आकर्ण्य लोकादधिपो रघूणा
माह्वाययामास कुतूहलेन ॥ १०३ ॥

कर्मान्तरे संसदि संनिविष्टं
चर्मासने शान्तगभीरवेषम्[1] ।
आमेदतुस्तौ नृपतिं कुमारा-
वंसे दधानौ मधुरां विपञ्चीम् ॥ १०४ ॥

तौ पश्यतो विश्वमनोभिरामौ
कुमारकौ दाशरथेरकस्मात् ।
अत्यायतार्द्रं हृदयं बभूव
शक्तिर्बलिष्ठा खलु वासनायाः ॥ १०५ ॥

तस्यां सभायामथ तौ निविष्टौ
संचोदितौ कौतुकिना नृपेण ।
अग्राम्यशब्दार्थकथास्वरूपा-
मगायतामादिकवेः कृतिं ताम् ॥ १०६ ॥

वैदग्ध्यभाजो वरुणात्मजस्य
वैदर्भरीत्या[2] नवया भणित्या ।

१. घोषम्
२. वैदर्भमार्गे वचसां विलासैः ।

स्वरेण तन्त्रीलयसंयुतेन
तयोश्च संमोदमियाय संसत् ॥ १०७ ॥

भूतामवस्थामुपवर्ण्यमानां
चेतोहराभ्यां मुनिदारकाभ्याम् ।
वाङ्माधुरीक्षिप्तधियो जनौघा-
स्तां मेनिरे चेतसि वर्तमानाम् ॥ १०८ ॥

सा शृण्वती कर्णरसायनं तत्
गीतामृतं बालकयोरपूर्वम् ।
चित्रीयमाणा जनता बभूव
मध्येरसाम्भोनिधि दूरमग्ना ॥ १०९ ॥

स्वरेण रूपेण विलोकनेन
गतेन गम्भीरतया च तैस्तैः ।
तौ बालकौ राघवानिर्विशेषा-
वालोक्य शङ्काकुलितो जनोऽभूत् ॥ ११० ॥

आश्लिष्य तौ गाढमपाङ्गपातै-
रौत्सुक्यहर्षाकुलितान्तरात्मा ।
स्वयं रघूणामधिपः कुमारौ
गिरं बभाषे विगलन्मरन्दाम् ॥ १११ ॥

लोकत्रयीमंवननायमानं
नादं च रूपं च निसर्गरम्यम् ।

आपीय वत्सौ युवयोश्चिराय
श्रोत्रे च नेत्रे च न तृप्यतो मे ॥ ११२ ॥

कर्णाटमुद्रासदृशः स्वरो वां
कर्णाभिरामं कविकर्म चैतत् ।
योगोऽनयोः कंचन संचिनोति
रसं पयःफाणितयोरिवायम् ॥ ११३ ॥

सूक्तिः सुधास्यन्दसधर्मिणीयं
सूते कवेः कस्य परां प्रशस्तिम् ।
गुरुत्वलाभाद्युवयोर्जगत्यां
पवित्रतामाप च कस्य गोत्रम् ॥ ११४ ॥

श्रुत्वेति वाणीं श्रवणाभिरामां
प्रत्यूचतुस्तौ नृपतिं कुमारौ ।
आमोदभाजौ वचसां म्रदिम्ना
सामाजिकानां हृदयं हरन्तौ ॥ ११५ ॥

संमाननीयो जयति त्रिलोक्यां
वल्मीकजन्मा कविसार्वभौमः ।
निरस्य दूरे स्वव[2]रं विरिञ्चं
सरस्वती यं स्वयमेव भेजे ॥ ११६ ॥

१. सरसः २. स्थविरं

इयं कृतिस्तस्य मुनेरुदारा
त्रयीव साक्षादरविन्दयोनेः ।
विद्यासु सर्वासु विचक्षणेन
तेनैव चावां विधिवद्विनीतौ ॥ ११७ ॥

इतो विदूरे कृतपर्णशालः
सहासदाद्यैरपि शिष्यसङ्घैः ।
स वर्तते संप्रति संभृतश्री-
स्तवाध्वरालोकनकौतुकेन ॥ ११८ ॥

इतीरितो तापसदारकाभ्यां
कुतूहलावेशतरङ्गितात्मा ।
सभाजनीयं नृपतिः सभायां
समानिनायादिकविप्रकाण्डम् ॥ ११९ ॥

स चाज्ञया सावरजस्य राज्ञः
सदः समाढौकत तत्कवीन्द्रः ।
उद्वेलकौतूहलनिश्चलाक्षै-
रुद्वीक्ष्यमाणः सकलैः सदस्यैः ॥ १२० ॥

कॢप्तोपचारेण नृपेण दत्ता-
मध्यास्त मृद्वीमथ रत्नपीठीम् ।
उद्दामधामा मुनिपुङ्गवानां
मध्ये ग्रहाणामिव रोहिणीशः ॥ १२१ ॥

अथानुयुक्तो रघुनायकेन
कुमारयोर्वृत्तमुदात्तचताः ।
आख्यातुमस्मै स्वसमीहितं त-
दारब्धवानादिकविः समोदम् ॥ १२२ ॥

दिक्कामिनीपीनपयोधरश्री-
कर्पूरपूरायितकीर्तिराशे ।
राजन्निमां संसदि निर्व्यलीकां
वाचं मदीयां शृणु सावधानम् ॥ १२३ ॥

त्रस्तेन लोकादनवद्यशीला
त्यक्ता त्वया या धृतगर्भभारा ।
शक्त्या विधातुर्मिथिलेन्द्रपुत्री
सख्येव नीता मम सन्निधिं सा ॥ १२४ ॥

सीरध्वजं पङ्क्तिरथं च सख्या-
द्वात्सल्यतस्त्वां च गुणाम्बुराशे ।
आलोच्य सुस्निग्धहृदा मया सा
बाला गृहीता सुचरित्रभूषा ॥ १२५ ॥

आश्लिष्य तैस्तैर्मधुरैर्वचोभि-
राश्वास्यमाना मुनिदारवृन्दैः ।
त्वदेकचित्ता नरपालपुत्री
मदाश्रमे सा वितनोति वृत्तिम् ॥ १२६ ॥

तया प्रसूतौ तव वीर्ययोगात्
जानीहि वत्सौ यमजाविमौ द्वौ ।
कुशाभिधानः प्रथमोद्भवोऽयं
लवोऽयमस्यावरजो महौजाः ॥ १२७ ॥

आमोटयन्तौ करिपोतकर्णा-
नापाटयन्तौ च सटा हरीणाम् ।
संक्रीडमानावतिमात्रसत्वा-
वेतौ पदे वृद्धिमितौ मदीये ॥ १२८ ॥

उत्क्रान्तबाल्यावथ किंचिदेतौ
विक्रान्तिविस्मापितविश्वलोकौ ।
मया विनीतौ सकलागमेषु
मनो हरन्तौ मतिवैभवेन ॥ १२९ ॥

सङ्गीतचुञ्चोर्वचसा महर्षेः
संगृह्य राजन् भवतश्चरित्रम् ।
पद्यैर्मया काव्यतया निबद्ध-
मध्यापितौ चाप्यनवद्यशीलौ ॥ १३० ॥

१. अधिकः श्लोकः—

न त्वं महाराज वयं जगत्यां निःसंशयं पुण्यकृतां पुरोगाः ।
अस्माभिरारादवलोकितानि यत्पुत्रयोस्ते शिशुचेष्टितानि ॥

अतो महासेनगजाननाभ्यां
युतामिव क्ष्माधरराजकन्याम् ।
स्वीकृत्य पत्नीं हरवच्चिराय
साकं सुताभ्यां प्रमदं भजेथाः ॥ १३१ ॥

प्राचेतसस्येति मुनेरुदारा-
माकर्ण्य वाणीमधिपो रघूणाम् ।
औत्सुक्यसंमोदकृतानुराग-
त्रपाकुलात्मा वचनं बभाषे ॥ १३२ ॥

महामुने मद्विषयस्त्वयाद्य
महान् प्रसादः प्रकटीकृतोऽयम् ।
दैवेन विभ्रंशितभाग्यपूरं
यन्माकृथा भाग्यवतां पुरोगम् ॥ १३३ ॥

निस्संशयं त्वद्वचसा मुनीन्द्र
शुद्धां विजानामि विदेहकन्याम् ।
भवादृशानां यदि वागसत्या
श्रुतिस्मृतीनामपि सत्यता का ॥ १३४ ॥

तात स्नुषां ते धरणीतनूजां
पुरैव जाने परिशुद्धभावाम् ।
त्रस्तेन लोकान्न[1] परं मया सा
त्यक्ता शपे[2] त्वच्चरणाम्बुजाभ्याम् ॥ १३५

---

१. च्च ? २. प्रिया

तदत्र सीता स्वयमेत्य लोकं
प्रत्याययत्वात्मचरित्रशुद्धिम् ।
असंशयं पुत्रवतीं ततस्ता-
मङ्गीकरिष्यामि भवन्निदेशात् ॥ १३६ ॥

निर्मायरम्यामिति राघवस्य
वल्मीकजन्माथ निशम्य वाणीम् ।
तथेति तामाश्रमतः स्वशिष्यै-
रानाययामास कृतार्थचेताः ॥ १३७ ॥

अथापरेद्युः पुरतो जनानां
महामुनीनां च सहानुजन्मा ।
आह्वाययत्संसदि रामचन्द्रः
प्राचेतसं प्रस्तुतकार्यहेतोः ॥ १३८ ॥

स च प्रमोदाकुलितान्तरङ्गः
सदः प्रपेदे प्रवरो मुनीनाम् ।
तपस्विनीवेषसमुज्ज्वलाङ्ग्या
तया समं मैथिलराजपुत्र्या ॥ १३९ ॥

तां नीयमानां मुनिपुङ्गवेन
श्रियं यथा पङ्कजसंभवेन ।
आश्चर्यविस्तारितनेत्रयुग्मा
आलोकयामासुरशेषलोकाः ॥ १४० ॥

तदेकवेणीपरिभासमानं
पदारविन्दार्पितदृष्टिनम्रम् ।
निवेदयामास जनाय शुद्धिं
निजस्य वृत्तस्य वपुस्तदीयम् ॥ १४१ ॥

अशक्नुवन्तः पतिदेवतां ता-
मालोकितुं प्रौढतपःप्रभावाम् ।
आलोकमार्गात् प्रतिसंहृताक्षा
अवाङ्मुखास्तस्थुरशेषलोकाः ॥ १४२ ॥

मुनीन्द्रभूमीन्द्रवलीमुखेन्द्र-
निशाचरेन्द्रादिनिरन्तरालाम् ।
नीत्वा सभामादिकविस्ततस्तां
प्रीत्या बभाषे दशकन्धरारिम् ॥ १४३ ॥

राजन्निमां तामवनीतनूजा-
माजन्मशुद्धामवगच्छ धीमन् ।
अरुन्धतीकीर्तिमनुत्तमेन
निरुन्धतीमात्मचरित्रभूम्ना ॥ १४४ ॥

अहं महर्षेश्च्यवनस्य सूनु-
र्मया न सत्येतरमुक्तपूर्वम् ।
अतो ममैवास्य गिरा नरेन्द्र
सहात्मजां स्वीकुरु धर्मपत्नीम् ॥ १४५ ॥

तामप्यसौ ते दयितः प्रियां त्वां
जानाति साध्वीं सुमतिस्तथापि ।
अत्रत्यलोकस्य विनिश्चयाय
वत्से कुरु प्रत्ययमित्यवादीत् ॥ १४६ ॥

सा शृण्वती तस्य मुनेर्गिरं ता-
मालोकयन्ती च पतिं पुरस्तात् ।
विषामृताभ्यामभिषिच्यमाना
लतेव कांचिद्विकृतिं प्रपेदे ॥ १४७ ॥

ततो विनिश्चित्य हृदैव कृत्यं
मनस्विनी मैथिलराजपुत्री ।
न्यषीददाचम्य पयः पवित्रं
वाल्मीकिशिष्योपहृतं धरायाम् ॥ १४८ ॥

उद्वृत्तपारुष्यविषादरागं[1]
वक्त्रारविन्दं विनतं वहन्ती ।
पृथ्वीं सवित्रीं प्रति साश्रुनेत्रं
बद्धाञ्जलिर्वाचमवोचदेवम् ॥ १४९ ॥

त्वया प्रसूता वसुधे किलाहं
त्वमेव मातः शरणं ममाद्य ।
अभिप्लुतां दुःखपयोधिमध्ये
समुद्धरैनां तनयामनाथाम् ॥ १५० ॥

१. उद्यत्त्रपारोषविषादरागं वक्त्रारविन्दं विनता वहन्ती :

मनोवचःकर्मभिरार्यपुत्रे
न मे कदाचिद्व्यभिचारलेशः ।
यथा तथा साक्षिणि कर्मणां त्वं
विश्वंभरे देहि ममावकाशम् ॥ १५१ ॥

इत्थं वदन्त्यां जनकात्मजाया-
मुद्वेलशोकाकुलमानसायाम् ।
जातादकाण्डे विवरात्पृथिव्या-
स्तेजस्तडित्पिञ्जरमाविरासीत् ॥ १५२ ॥

अदृश्यताथो स्वयमेव धात्री
भुजङ्गमाधीशफणाधृतायाम् ।
निषेदुषी काञ्चनपीठिकायां
निःश्वासवाताहतिलोलहारा ॥ १५३ ॥

आलीननेत्रां दयिते तनूजा-
मादाय विन्यस्य च सा निजाङ्के ।
कराञ्चलेनास्रकणं क्षिपन्ती
तदीयमुर्वी रुदती तिरोऽभूत् ॥ १५४ ॥

आलोकयन्तः सुचरित्रनिष्ठा-
माश्चर्यभूतामवनीसुतायाः ।
सन्तानसूनैः सुरसिद्धसंघाः
संछादयामासुरिलामशेषाम् ॥ १५५ ॥

पतिव्रते मैथिलि साधु साधु
त्वमेव धन्या जगतीति वाणी ।
दिवि स्थितानां च भुवि स्थितानां
विमिश्रिता मेदुरतां प्रपेदे ॥ १५६ ॥

आदाय कान्तामथ भूतधात्र्या-
मन्तर्हितायां दशकन्धरारेः ।
निरूढमन्तः सहसैव शोकं
निपीय रोषो नितरां जजृम्भे ॥ १५७ ॥

तस्यातिमात्रारुणनेत्रकोण-
माबद्धभीमभ्रुकुटीसनाथम् ।
युगव्यपाये मदनान्तकस्य
जगद्दिधक्षोरिव वक्त्रमासीत् ॥ १५८ ॥

प्रियापहारेण धरां प्रतीत्थं
प्ररूढरोषस्य दशाननारेः ।
कोदण्डदण्डे निहिते पुरस्ता-
दाताम्रवर्णा निपपात दृष्टिः ॥ १५९ ॥

ततो रघूणां कुलदेशिकेन्द्रः
संरम्भमुर्वीं प्रति ताटकारेः ।
तैस्तैरुदारैरुपपत्तिमद्भि-
र्वाक्यैर्वसिष्ठः शमयांचकार ॥ १६० ॥

रामोऽपि दैवस्य गतिं विचित्रा-
मलङ्घनीयां बहुमन्यमानः ।
नियम्य रोषं निदधे जितात्मा
सीतागतं प्रेम कुशे लवे च ॥ १६१ ॥

अथ क्षितीशः क्रतुमश्वमेधं
विधानदृष्टेन पथा विधाय ।
तृप्तांश्चकाराहुतिभिः सुरौघान्
पृथ्वीसुरौघानपि दक्षिणाभिः ॥ १६२ ॥

काकुत्स्थस्तदनु समाप्य सप्ततन्तुं
गोमत्यामवभृथमज्जनं विधाय ।
सामात्यः सबलपुरोहितः प्रपेदे
पौरस्त्रीविरचितमङ्गलामयोध्याम् ॥ १६३ ॥

प्रविश्य च पुरोत्तमं कपिनिशाचराधीश्वरौ
नृपानपि महामुनीन् प्रसृमरप्रसादोदयान् ।
विसृज्य विधिवत्स्वयं सहजपुत्रमित्रैः समं
शशास धरणीं चिरं शमितकण्टकां राघवः ॥१६४॥

इति उत्तररामचरितकाव्ये चतुर्थः सर्गः ॥

१. इत्युत्तरराघवीये चतुर्थः सर्गः

पञ्चमः सर्गः ।

अथ मनुकुलनाथः प्रेयसीं मैथिलीं तां
मनसि महितशीलां सन्ततं वीक्षमाणः ।
प्रतिकृतिमदसीयामेव पत्नीं वितन्व-
न्नकृत सुकृतशाली सप्ततन्तूननेकान् ॥ १ ॥

कैकेयीतनयो निहत्य समरे शैलूषनाम्नः सुतान्
गन्धर्वाधिपतेर्विधाय च पुरद्वन्द्वं तदीये पदे ।
पुत्रौ तत्र निवेश्य विक्रमधनौ तक्षं तथा पुष्कलं
भूयः पूर्वजमाससाद कुतुकी वात्सल्यवारांनिधिम् ॥

शत्रुघातिसुबाहुभ्यां मधुराविदिशे पुरे ।
दत्वा सुताभ्यामापेदे शत्रुघ्नो रामसन्निधिम् ॥३॥

भङ्गदमङ्गदमसतां
तुङ्गबलं तदनु चन्द्रकेतुं च ।
लक्ष्मणतनयौ राम-
श्चक्रे कारापथाधीशौ ॥ ४ ॥

निःशेषामनुभूय भोगपटलीं तिस्रो जनन्यस्ततः
पश्यन्त्यस्तनयं पुरो रघुपतिं प्रत्यक्षनारायणम् ।
वेलातीतपराक्रमं बलरिपोरर्धासनाध्यासिनं
स्वस्थं[1] स्वोपहितोपचारविधयो भर्तारमापेदिरे ॥५॥

ते निवापक्रियां चक्रुः सवित्रीणां समाहिताः ।
सदृशीमन्ववायस्य सौभ्रात्रस्य च राघवाः ॥ ६ ॥

कदाचिदथ राघवं विहितकृत्यमित्यास्थितं
सरोरुहभवाज्ञया स्वयमुपाजगामान्तकः ।
विहाय कुहनावटुः प्रकृतिभीषणामाकृतिं
धृताधिकशमोज्ज्वलां धरणिदेवतां धारयन् ॥ ७ ॥

तापसविग्रहभाजं
तापनिमानम्य तदनु सानन्दम् ।
तपनीयपीठसंस्थं
तपनान्वयमौलिरत्नमित्यूचे ॥ ८ ॥

अयि ब्रह्मन् कस्त्वं किमिह करणीयं तव मया
कुतो वा संप्राप्तः कथय यदि गुह्येतरमिदम् ।
अमर्त्यानामन्यो धृतमुनिशरीरः किमु भवा-
नसामान्यं तेजस्तव मनसि शङ्कां दिशति मे ॥ ९ ॥

१. पौलोमीविहितोपचारविधयो

मधुरामिति रामचन्द्रवाणीं
मुनिराकर्ण्य तमित्थमाबभाषे ।
मृदुहाससुधारसानुलिप्तां
विदधद्विस्मितमानसः[1] सभां ताम् ॥ १० ॥

राजन्नंशुमदन्ववायमुकुटीमाणिक्य मत्कामिमां
वाणीं संशृणु सावधानमखिलानुत्सार्य दूरे जनान् ।
यद्यागच्छति सन्निधौ कथयतोरन्योन्यमेवावयोः
कश्चित्तं करवाललूनवपुषं कुर्यां ममाज्ञाबलात् ११ ॥

ततो निरस्य जनतां द्वारि संस्थाप्य लक्ष्मणम् ।
बद्धाञ्जलिपुटो रामः प्राह ब्रूहीति तापसम् ॥१२॥

स च संतोषसंभारसंफुल्लनयनाम्बुजः ।
अचिरोदितपीयूषरुचिरां वाचमाददे ॥ १३ ॥

यं वामेतरमामनन्ति नयनं देवस्य गौरीपते-[2]
र्यं वा स्तौति समस्तदैवतमयं साधीयसी वैखरी ।
यद्गोत्रं च पवित्रितं त्रिभुवनाधीश त्वया जन्मना
तस्यामुं तनयं त्विषामधिपतेर्जानीहि मामन्तकम् ॥

१. मानसां सभां ताम्

२. लक्ष्मीपतेः

कच्चिद्विजानाति भवान् भवन्तं
विश्वत्रयीजन्मनिदानभूतम् ।
जातं जगत्यां दशकण्ठकण्ठ-
च्छेदाय वेदान्तरसं पुमांसम् ॥ १५ ॥

कल्पापाये सकलमुदरे साक्षिणो यस्य विश्वं
कारुण्याब्धे सुचिरमवसद्वीतसंबाधलेशम् ।
स त्वं दीनानवितुममरानस्मदाद्यानकार्षीः
कौसल्याया जठरकुहरे हन्त कृच्छ्रेण वासम् ॥ १६ ॥

यद्वा ते देवताबन्धोर्न किंचिदिदमुच्यते ।
यन्निन्द्यास्वपि चोत्पत्तिं धत्से मत्स्यादियोनिषु ॥१७

यद्वेलामतिवर्तते न जलधिर्यद्दीप्यते पावको
यच्चेयं धरणी न मज्जति जले यद्वाति वा मारुतः ।
पर्यायेण गतागतं वितनुते यच्चाम्बरे भास्कर-
स्तत्सर्वं भवदाज्ञयैव भगवन् भक्तानुकम्पानिधे ॥१८॥

वलरिपुमुखाः सर्वे देवास्तवैव नियोगत-
श्चकितहृदया वृत्तिं यत्ता भजन्ति निजां निजाम् ।

१. अधिकः श्लोकः—
स्निग्धेन चक्षुषा नाथ सुग्रीवमिव पश्य माम् ।
सूर्यात्मजेषु संप्रीतिः ननु साधारणी तव ॥

२. मद्भूतम्

दिनमनु जनान् गेहाद्देहाद्विकृष्य विना कृपां
सपदि नयतः कर्मैतस्मिन्ममैव निदर्शनम् ॥ १९॥

कैलासोद्धारकेलीप्रथितभुजबलः सूदितो राक्षसेन्द्रः
पौलोमीपत्रलेखाप्रणयनपटुतां प्रापितो देवराजः ।
उद्यच्चन्द्रांशुरम्या दिवि भुवि च परा स्थापिता कीर्तिलक्ष्मीः
पुत्रैरुद्दामसत्त्वैरिदमपि च कुलं मण्डितं चण्डभानोः ॥२०॥

अवसितमवतारकृत्यमत्र
प्रविश निजां तनुमेव विश्वयोने ।
सुरपरिषदुदूढमोदभारा
भवतु विलोक्य चिरागतं भवन्तम् ॥ २१ ॥

देव त्वया धृतवता मनुजत्वमुद्रा-
मेषा चिरं वसुमती विहिता सनाथा ।
आधेहि संप्रति मुदं त्रिदशालयस्य
साधारणी ननु जगत्त्रितयी तवेयम् ॥ २२ ॥

अम्भोजयोनेर्वचसा भवन्त-
मम्भोधिजासंचितपुण्यराशे ।
आपेदिवानस्म्यतिगोप्यमेन-
माख्यातुमर्थं धृतमर्त्यरूपम् ॥ २३ ॥

इत्येवं वदति नितान्तभक्तिभारं
   प्रोन्मीलत्पुलकनिचोलिते कृतान्ते।
दुर्वारप्रतिघदुरासदः प्रकृत्या[1]
   दुर्वासाः स्वयमभजत् सभाग्रघाणम् ॥ २४ ॥

अवगम्य तमग्रजं दिदृक्षुं
   मुनिवर्यं रघुनायकानुजन्मा।
प्रतिपालय किंचिदत्र धीम-
   न्निति बद्धाञ्जलिराननतो ययाचे ॥ २५ ॥

वारितोऽपि[2] बहुशो निवारणं
   द्वारि नैव ममृषे मुनीश्वरः।
सोऽभवद् भ्रुकुटिभीषणाकृति-[3]
   र्दुस्त्यजा प्रकृतिरेव देहिनाम् ॥ २६ ॥

अभिलषितविघातादाशुकोपे तदानीं
   ज्वलति मुनिकृशानौ रामचन्द्रानुजन्मा।
स्वयमभिपतितेऽस्मिन्धर्मकृच्छ्रे विधेयं
   किमिह बत मयेति व्याकुलत्वं प्रपेदे ॥ २७ ॥

उभयथापि[4] विपत्तिमुपागता-
   मथ विचिन्त्य धिया परिपक्वया।
मुनिरुषा मनुवंशपरिक्षया-
   न्निजविनाशममंस्त परं वशी ॥ २८ ॥

प्रवृत्त्या   २. वारितोऽपि   ३. भीषणाननो   ४. उभयतोऽपि

गत्वाथ तूर्णं मणिमन्त्रशालां
शक्तिं विधातुर्बहुमन्यमानः ।
तमागतं कोपधनं मुनीन्द्रं
निवेदयामास निजाग्रजाय ॥ २९ ॥

रामस्तु तत्क्षणोद्भूतां विनियम्य शुचं हृदा ।
नितान्तगम्भीरमनाः कृतान्तमिदमब्रवीत् ॥३०॥

आगतस्त्वमचिन्त्यात्मन्नादेष्टा भगवानजः ।
[1]अवश्यं भविता चायमर्थस्तमनुमन्महे ॥ ३१ ॥

इत्थं मितेन वचनेन विसृज्य कालं
प्रत्यग्रमोदविकसद्वदनारविन्दम् ।
सद्यः प्रवेश्य च मुनिप्रवरं सभायां
नत्वा यथावदुचितामकरोत्सपर्याम् ॥ ३२ ॥

संभावितः संसदि राघवेण
संप्रीतचेताः प्रययौ मुनीन्द्रः ।
विशुद्धतत्त्वागमनेन पूर्णा
विनापि कार्यं विचरन्ति सन्तः ॥ ३३ ॥

अथानुचिन्त्यापदमत्यसह्या-
मतर्कितामापतितामकाण्डे ।
आलोकयन्नम्रमुखो धराया-
मास्ते स रामः क्षणमाकुलात्मा ॥ ३४ ॥

1. अवश्यभाविनी चेयं गतिस्तदनुमन्महे ॥

तदनु विदितवेद्यः साधु निश्चित्य चित्ते
विधिकृतमथ[1] कृत्यं कृत्स्नमुत्तुङ्गधामा ।
सदसि समुपविष्टः संवृतो मन्त्रिमुख्यैः
सहजमिति बभाषे लक्ष्मणं रामचन्द्रः ॥ ३५ ॥

विदेहतनया त्वं च मदीयमवलम्बनम् ।
द्वयमेव महारण्ये परिचङ्क्रमणादिषु ॥ ३६ ॥

शक्त्या विधातुः कथितैः किमन्यै-
स्त्यक्ता मया निष्करुणं प्रिया सा ।
कष्टां पुनः संप्रति हन्त हन्त
कक्ष्यां प्रविष्टोऽसि तथाविधां त्वम् ॥ ३७ ॥

कान्तया च तनयैश्च सोदरै-
र्बान्धवैरपि परैः समागमम् ।
स्वान्तसीम्नि कलये चलाचलं[2]
पान्थसङ्गमसमं शरीरिणाम् ॥ ३८ ॥

कृतां कृतान्तस्य पुरः प्रतिज्ञां
कथं वृथा तामधुना करोमि ।
कुण्ठीकृतप्रेमभरोऽर्पयामि
कण्ठे कथं वा भवतः कृपाणीम् ॥ ३९ ॥

---

१. विगततमसि २. यथाखिलं

त्यक्तोऽसि त्वं मया वत्स सत्यलोपातिभीरुणा ।
परस्परसमौ मन्ये परित्यागवधावुभौ ॥ ४० ॥

श्रुत्वेति वाणीमथ पूर्वजस्य
नत्वा पदाम्भोजयुगं तदीयम्[1] ।
हित्वा गृहानप्यतुलां विभूतिं
सद्यः सुमित्रातनयः प्रतस्थे ॥ ४१ ॥

सरयूमवगाह्य पूतगात्रः
पुलिनेऽस्या मृदुवालुकाभिरामे ।
क्षणमास्त जितेन्द्रियः परस्मि-
न्नमले धाम्नि निलीयमानचेताः ॥ ४२ ॥

अवतीर्य ततो वियत्पथा-
दमरेन्द्रः स्वयमेव सादरम् ।
अनघं रथमात्मनो जवा-
दमुमारोप्य दिवं प्रपेदिवान् ॥ ४३ ॥

विशुद्धात्मा रामस्तदनु विगताज्ञानपटलो
विमुच्याशापाशान्विषयमृगतृष्णाविरचितान् ।
कुशावत्यां पुत्रं कुशमुपनिवेश्यास्य सहजं
लवं श्रावस्त्यां चाप्यनुजमनुगन्तुं मतिमधात् ४४

१. पदे तस्य विरक्तचेताः

वसिष्ठाद्यैः साकं मुनिभिरमलज्ञानविभवैः
कनिष्ठाभ्यां द्वाभ्यां विनयविनताभ्यामपि समम् ।
प्रतिष्ठासन् पौरान् [1]सकरुणकटाक्षैः शिशिरयन्
वरिष्ठात्मा रामः समचलदुदीचीं प्रति दिशम् ॥४५॥

विरहमसहमाना विश्वनाथस्य सर्वे
विरतविषयकेलीवासनाः पौरलोकाः ।
ससुतसहजकान्तास्वान्तपुष्यत्प्रबोधाः
सकुतुकमनुजग्मुः स्वामिनं रामचन्द्रम् ॥४६॥

सुग्रीवोऽपि निशम्य वृत्तमखिलं भर्तुस्तदैवाङ्गदं
किष्किन्धाधिपतिं विधाय विधिवत्तुङ्गापदानोज्ज्वलम् ।
साकं जाम्बवदञ्जनासुतमुखैरभ्येत्य रामान्तिकं
प्रीतात्मा निपपात पादसविधे मोदाश्रुपूर्णेक्षणः॥४७॥

विभीषणोऽपि त्वरया परीतो
विभावरीचारि[2]चरैरसंख्यैः ।
विभाकरापत्यवदभ्युपेत्य
विभोः पपाताथ पदारविन्दे ॥ ४८ ॥

सुसत्कृतौ तौ रघुनायकेन
प्रसृत्वरप्रेमरसैरपाङ्गैः ।

---

१. मधुरमृदुहासैः २. बले

निरर्गलप्रीतिभराब्रभूतां
पुरःसरौ तस्य दशाननारेः ॥ ४९ ॥

अनुगमनकुतूहलाकुलाना
मनुजनिशाचरवानरादिकानाम् ।
विततिभिरभवन्निरन्तराला
सपदि धरा सुरपुङ्गवैरिव द्यौः ॥ ५० ॥

इत्थं मुदा परमया व्रजतो हृदन्ते
पृथ्वीसुतागलविभूषणपुण्यराशेः ।
सच्चिन्मयः स भगवानहमेव साक्षाद्
विश्वत्रयीपतिरिति स्मृतिराविरासीत् ॥ ५१ ॥

बद्धानन्दं समेतैर्वियति निचुलितैः सिद्धगन्धर्वदेवै-
र्नृत्यन्तीषु प्रकामं विबुधपुरचकोरेक्षणासु प्रमोदात् ।
वीणाचुञ्चौ विपञ्चीं मुनिकुलतिलके वादयत्यादिदेवः
साकं योगीन्द्रवृन्दैरभजत सरयूतीरमारूढतेजाः ॥५२॥

वेलाविहीनमहिमामहितामुवाह
श्रीरामतामपघनेन परं तदानीम् ।
आरादपास्य विधृतां मनुजत्वमुद्रां
नारायणत्वमभजत्तरसा तदात्मा ॥ ५३ ॥

मनुजाशरवानरानुपेता-
ननुगन्तुं धृतकौतुकानशेषान् ।

सरयूजलमज्जनाय देवः
स्वयमव्याकुलधीरथादिदेश ॥ ५४ ॥

अहमहमिकया ततः सरय्वा-
मभिपततां च निमज्जतां जनानाम् ।
जय जय रघुनाथ रामचन्द्रे-
त्यमलतरैर्वचनैरपूरि विश्वम् ॥ ५५ ॥

ये ये निमग्नाः सलिले सरय्वा-
स्ते ते परित्यज्य पुराणदेहान् ।
विमानभाजो धृतनूतनाङ्गा
विरेजिरे विष्णुपदं व्रजन्तः ॥ ५६ ॥

निशिचरकपिमर्त्या हन्त तिष्ठन्तु दूरे
मशकशशकदंशाद्याश्च मग्नाः सरय्वाम् ।
तनुमधिकमनोज्ञां धारयन्तो विरेजुः
कनकमयविमाने कान्तितापिञ्छिताशाः ।

चित्रं तदा तत्र निमग्नगात्रा-
नत्यन्तनिन्द्यानपि सत्वसंघान् ।
सद्यः समासादितदिव्यरूपान्[1]
वृत्रारिमुख्या विबुधा विनेमुः ॥ ५८ ॥

---

१. विष्णुरूपान्

श्रीरामचन्द्रमृदुहासमये पुरस्तात्
दूरं निमज्य सलिले सुरनिम्नगायाः ।
आनम्य चामुमधिपोऽथ वलीमुखाना-
मामोदवानवततार नदीमुदाराम् ॥ ५९ ॥

निमग्ने सुग्रीवे किमपि विमलं धाम सलिला-
दुदस्थादुन्मीलन्नवकनकपाथोजसहजम् ।
तदप्यूर्ध्वं गच्छत्प्रचुरकुतुके पश्यति जने
जगन्मूर्तौ लेभे सवितरि परब्रह्मणि लयम् ॥

सरयूसलिलाप्लुतास्तदानी-
मपरे चापि नलादयः कपीन्द्राः ।
विकृतिं कपितामपास्य सद्यः
प्रकृतिं प्रापुरमर्त्यतामशेषाः ॥ ६१ ॥

ततः समालोक्य समीपवर्तिनं
कृताञ्जलिं राक्षसराजमादरात् ।
उवाच रामो वचनं मनोहरं
विभीषणं तं विनयैकभूषणम् ॥ ६२ ॥

लङ्कापते शृणु सखे वचनं मदीय-
मङ्गीकुरुष्व च विहाय विचारलेशम् ।
भक्तिं परां मयि वहन् विहितानि कुर्वन्
पृथ्वीतले वस चिराय निराकुलात्मा ॥ ६३ ॥

आयाते त्वयि सांप्रतं सह मया संत्यज्य धात्रीं दिवं
नीचा जातिरियं करिष्यति जगत्पीडां निशाचारिणाम् ।
धृत्वा मर्त्यतनुं ततः सुविहितं कर्माधुना यन्मया
मिथ्या सर्वमिदं भविष्यति सखे शुण्डालशौचोपमम् ॥

खेदं परित्यज चिराय भजस्व मोदं
साधीयसी चरमकालगतिस्तवापि ।
गच्छाधुनैव नगरीं परिपाहि लोकान्
मच्छासनं कुरु सखे विचिकित्सयालम् ॥

इत्थं प्रस्थाप्य वचसा भक्तं नक्तंचराधिपम् ।
भूयो वक्तुं जगन्नाथो वायुसूनुं प्रचक्रमे ॥ ६६ ॥

आहूय नेत्रकलया विहितप्रणाम-
माश्लिष्य गाढमुरसा मिषतां जनानाम् ।
तत्सौहृदस्मरणविक्लवितान्तरात्मा
हर्षाश्रुपूर्णनयनो हनुमन्तमूचे ॥ ६७ ॥

चिदादित्योन्मेषादपगततमःस्तोममधुना
मुहुः साम्यं धत्ते मम सकलभूतेष्वपि मनः ।
तथापि प्रोन्मीलत्प्रणयभरवात्सल्यविवशं
त्वयि श्रीमन्नेतत् कपितिलक भूयोऽपि वलते ॥६८॥

सुग्रीवेण समागमः सुघटितो वाली च नीतः क्षयं
　वैदेही विचिता पुनर्विरचितः सेतुश्च वारांनिधौ ।
भूयः सङ्गरसीम्नि सानुजसुहृत्पुत्रो हतो रावणः
　कान्ता सा च समर्पिता मम करे वीर त्वयैवामुना ॥

अप्येकस्योपकारस्य विहितस्य मम त्वया ।
अहं प्रतिविधौ नालं बहूनामिति किं पुनः ॥

उपकृतिमपरेषां कुर्वते हन्त सर्वे
　हृदि दृढमभिसंधायात्मनः कंचिदर्थम् ।
सततमपरकार्याण्यात्मकार्यानपेक्षं
　पवनसुत विधातुं दुर्लभास्त्वत्समानाः ॥७१॥

प्राणाः समस्तजगतां पवनः पिता ते
　चक्षुस्तथैव भगवान् गुरुरंशुमाली ।
इत्थं वदन्ति किल वेदविदो महान्तो
　मन्ये द्वयं पुनरिदं मम तु त्वमेव ॥ ७२ ॥

अद्यापि नैव हृदयादपयाति मोदा-
　दुद्धूतवालनिवहैः सह वानरौघैः ।
चूडामणिं प्रियतमाप्रहितं कराभ्या-
　माबिभ्रतस्तव तदागमनं तदानीम् ॥ ७३ ॥

चरित्रं मदीयं मनःश्रोत्रहृद्यं
लवित्रं समेषां महापातकानाम् ।
पवित्रं परं यावदेतत्समिन्धे
धरित्रीतले तावदास्तां गुणाब्धे ॥ ७४ ॥

इत्थं प्रसादमधुरं प्रवदन् पदान्ते
भूयोऽपि तं निपतितं पवमानसूनुम् ।
उत्थाप्य मूर्ध्नि विनयावनते तदीये
विन्यस्य दक्षिणकराम्बुजमेवमूचे ॥ ७५ ॥

भद्रमस्तु तव याहि मारुते
पारियात्रमवनीधरोत्तमम् ।
तत्र मामनुविचिन्तयन्वसन्
लप्स्यसे मनसि निर्वृतिं पराम् ॥ ७६ ॥

उद्यद्भक्तिभरावनम्रवदनं बद्धाञ्जलिं मारुतिं
प्रस्थाप्य प्रचुरप्रसादसरसैरित्थं विलासैर्गिराम् ।
सानन्दोऽवततार सोऽथ सरयूमाम्नायपाथोजनी[1]-
सौरभ्यं सहजावलम्बितकराम्भोजो रघुग्रामणीः ॥

अमरैरतिमात्रकौतुक-
प्रसरावेशवशंवदाशयैः ।

१. पाथोजिनी

नितरामभवत्समागतै-
निबिरीसा सरयूतटी तदा ॥ ७८ ॥

सहागतं तत्र पुरन्दरेण
सहोदरं संस्पृहणीयशीलम् ।
विलोकयन्नेत्य कुतूहलेन
विलोलचेताः परिषस्वजे तम् ॥ ७९ ॥

रोमाञ्चभाजा सुदृढोपगूढो
रामेण सौमित्रिरुदूढमोदः ।
[1]प्रागेव हित्वा मनुजत्वमुद्रां
भोगीन्द्रभूयं भजति स्म सोऽयम् ॥ ८० ॥

कर्पूरश्रीसपत्नीं दिशि दिशि विकिरन् कान्तिपीयूषधारा-
मुन्मीलन्मूर्धरत्नस्फुरणशबलितां व्योमवीथीं वितन्वन् ।
बिभ्रच्छुभ्रातपत्रश्रियमुपरिधृतैरुज्ज्वलानां फणानां
बृन्दैर्विश्वैकवन्द्यं भुजगपरिबृढो रामचन्द्रं सिषेवे ॥८१॥

आकर्षन् पक्षपालीपवनविचलितानम्बरे वारिवाहा-
नालोलद्वीचिमालानपि च विरचयन्नम्बुराशीनशेषान् ।
आतन्वन् दिग्विभागानरुणतनुरुचा पद्मरागप्रकाशा-
नारादभ्येत्य भक्त्या तदनु निजपतिं वैनतेयो ववन्दे ॥

---

१. द्रागेव

जात्याप्यमित्रेण फणीश्वरेण
मैत्रीं वहन्नुद्धृतभक्तिभूमा ।
विभोरतिष्ठत् पदयोरुपान्ते
विनीतिशाली विनतात्मजन्मा ॥ ८३ ॥

अथानवद्यामवनीतनूजा-
मुपायनीकृत्य रघूत्तमाय ।
ननाम तत्पादसरोजमूले
प्रमार्ष्टुकामेव निजापराधम् ॥ ८४ ॥

दृष्ट्वा पुरस्तात्सहसैव कान्तां
हृष्टान्तरोऽभूदधिपो रघूणाम् ।
वृष्टिं व्यपेताम्बुधरामवाप्य
क्लिष्टो निदाघेन यथा चकोरः ॥ ८५ ॥

अभिव्यक्ताकूतैरतिविनयवैयात्यमधुरै-
रपाङ्गैरालोलैः सपदि परिरम्भं विदधतीम् ।
अमन्दानन्दोद्यन्मृदुलहसितालंकृतमुखी-
मसौ पश्यन् कान्तामभजत कृती कामपि मुदम् ॥

१. अधिकः श्लोकः—
इयमप्यपरा भवेद्ध्रुवं परिरब्धुं सहसा कुमारवत् ।
मनसेति विचिन्त्य सोऽन्वभूद्दयिताकान्तिनिरीक्षणोत्सवम् ॥

कबरीभारकान्तिश्रीकबलीभूतकालिकाम् ।
अलिकान्तपरिभ्राजदलिकान्तालकावलीम् ॥८७॥

फालकान्तिपराभूतबालपीयूषरोचिषम् ।
विलसन्नवकस्तूरीतिलकालंकृतालिकाम् ॥ ८८ ॥

चिल्लीचातुर्यनिर्लूनमल्लीशरशरासनाम् ।
[1]आलोलनयनोन्मीलदानङ्गरसमाधुरीम् ॥ ८९ ॥

वि[2]लसन्नासिकाधूततिलसूनसुखासिकाम् ।
कपोलदर्पणामूर्च्छद्विलोलमणिकुण्डलाम् ॥ ९० ॥

मधुराधरकान्तिश्रीविधुरीभूतविद्रुमाम् ।
कुन्दसूनमनोहारिमन्दहासविभूषणाम् ॥ ९१ ॥

कण्ठकान्तिपराभूतकम्बुबिम्बोकडम्बराम् ।
भुजसौन्दर्यविजितभुजगीभोगविभ्रमाम् ॥ ९२ ॥

[3]मुक्ताहारलताशोभिवृत्तापीनपयोधराम् ।
कुचकुम्भभराभुग्नमृदु[4]मध्यमनोहराम् ॥ ९३ ॥

१ नीलतामरसाकारलोलचारुविलोचनाम् ।

२. नासिकारुचिनिर्धूतनालीकनवकर्णिकाम् :

३. हारकान्तिपरीरम्भचारुपीनपयोधराम् । ४. मध्यमवल्लरीं

पृथुश्रोणीसमारब्धरथश्रोणीविडम्बनाम् ।
मणिकाञ्चीलतादामधृतनीवीनिबन्धनाम् ॥ ९४ ॥

परिधानान्तरालक्ष्यपरिपीनोरुतोरणाम् ।
पदपङ्कजनालाभमृदुजङ्घामनोहराम् ॥ ९५ ॥

चरणाम्भोजसंसक्तविरणन्मणिनूपुराम् ।
तुङ्गरक्तनखश्रेणीभङ्गिश्रृङ्गारिताङ्गुलिम् ॥ ९६ ॥

कामदेवोपनिषदां देवतामागतामिव
शृङ्गाररसचातुर्यलक्ष्मीं मूर्तिमतीमिव ॥ ९७ ॥

लोकमाधुर्यसंपत्तियोगसंघटितामिव ।
अतिपेलवसौभाग्यलतिकामञ्जरीमिव ॥ ९८ ॥

हरनिर्दग्धपञ्चेषुमृतसंजीविनीमिव ।
उल्लसन्नवसौन्दर्यकन्दलीसुषमामिव ॥ ९९ ॥

विलोकयन् प्रियां प्रेम्णा विलोचनसुधाझरीम् ।
परमानन्दपाथोधौ निममज्ज रघूत्तमः ॥ १०० ॥

अधिकमधुरगात्रीमन्तिके वल्लभां तां
कुतुकतरलनेत्रां पश्यतो रावणारेः ।

शशधरकिरणालीचुम्बितेनान्तरङ्गं
शशिमणिशकलेन प्राप साम्यं क्षणेन ॥ १०१॥

रमाभूयं याता तदनु मिथिलाधीशतनया
समारूढा पत्युः सकुतुकमुरोधाम शुशुभे ।
चिराकाङ्क्षालब्धप्रियतमसमालिङ्गनसुख-
प्ररोहद्रोमाञ्चप्रकररमणीयाङ्गलतिका ॥१०२॥

दरतां भरतस्तावदरितामरिहा तथा ।
उभौ विरेजतुः प्राप्य विभोः करसरोजयोः ॥ १०३ ।

मर्त्यभावमवलम्ब्य सीदता-
मित्थमुत्तमयशा दिवौकसाम् ।
आधिभारमपनुद्य लीलया
माधवः स्वमहिमानमानशे ॥ १०४ ॥

मणिकिरीटमनोज्ञरुचिच्छटा-
च्छुरितकुन्तलसन्ततिबन्धुरम् ।
मकरकुण्डलचण्डकरप्रभा-
परिचयस्फुरदाननपङ्कजम् ॥ १०५ ॥

अलसनीलविशालविलोचन-
स्फुरदुदारविलासकृपारसम् ।

मृदुलहासमनोहरचन्द्रिका-
विदलिताश्रितलोकपरिश्रमम् ॥ १०६ ॥

दरसराजरथाङ्गगदाल्लस-
त्करसरोजचतुष्कविराजितम् ।
गलविभूषणकौस्तुभदीधिति-
प्रसरपिञ्जरिताखिलदिङ्मुखम् ॥ १०७ ॥

तुलसिकादलदामपरम्परा-
विलसितायतचारुभुजान्तरम् ।
पृथुलचारुनितम्बपारस्फुर-
न्मृदुलपीतदुकूलमनोहरम् ॥ १०८ ॥

घटितनिर्मलरम्यमहोपल-
स्फुटमहोभरहाटकमेखलम् ।
मदविशृङ्खलदन्तिकरद्युति-
प्रतिभटोरुयुगाधिकसुन्दरम् ॥ १०९ ॥

सुरकिरीटमणीकिरणोल्लस-
च्चरणकान्तिजितारुणपङ्कजम्।
वपुरभूत्सहसैव रमापते-
रिति जगन्नयनौघरसायनम् ॥ ११० ॥

उद्यत्कौतूहलायां परिषदि मुनिगन्धर्वबृन्दारकाणा-
मुत्तुङ्गे जृम्भमाणे वियति जयगिरा मेदुरे तूर्यघोषे ।
पादान्ते[1] नम्रमुच्चैरुरगरिपुमुपारुह्य साक्षान्मुकुन्दो
वेदान्तावेद्यधामा दशवदनरिपुः प्राप वैकुण्ठलोकम् ॥
॥ १११ ॥

इति[2] उत्तररामचरितकाव्ये पञ्चमः सर्गः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

१. पादान्ते गंननाङ्गं पतगकुलमहाराजमारुह्य साक्षात्
वेदान्तावेद्यधामा नरकविमथनो नाकलोकं प्रपेदे ॥
२. इत्युत्तरराघवीये पञ्चमः सर्गः ।

॥ उत्तररामचरितकाव्य-श्लोकसूची ॥